

T. C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANA BİLİM DALI

AMASYA-GÜMÜŞHACIKÖY İLÇESİ GÜMÜŞ YENİ (MADEN) CAMİİ
(HAGIOS GEORGIOS KİLİSESİ)

GONCA TOSUN

DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ SEÇKİN EVCİM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ORDU 2022

ETİK BEYANI

Enstitü tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmada; bütün bilgi ve belgeleri akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, bu çalışmanın herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir bilimsel çalışma olarak sunmadığımı beyan ederim.

.../.../2022

Gonca TOSUN

18531300008

ONAY SAYFASI

Gonca Tosun tarafından hazırlanan “*Amasya-Gümüşhacıköy İlçesi Gümüş Yeni (Maden) Camii (Hagios Georgios Kilisesi)*” başlıklı bu çalışma, **10.01.2022** tarihinde yapılan sınav sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından **YÜKSEK LİSANS tezi** olarak kabul edilmiştir.

Başkan	Unvanı, Adı ve Soyadı Üniversitesi / Fakültesi	İmza
---------------	---	------

Üye	Unvanı, Adı ve Soyadı Üniversitesi / Fakültesi	İmza
------------	---	------

Üye	Unvanı, Adı ve Soyadı Üniversitesi / Fakültesi	İmza
------------	---	------

ÖNSÖZ

Osmanlı imparatorluğu yönetiminde yaşayan Gayrimüslimler dini yapılarını onarmaya ve yenilemeye her zaman ihtiyaç duymuşlardır. Bu faaliyetler 19. yüzyılda yoğunlaşmaktadır ve ortaya koyulan eserler Sanat Tarihi çalışmalarına gittikçe daha fazla konu olmaktadır. Bu çalışma da artan bu dikkatin üzerine ortaya çıkmıştır ve daha önce bilimsel bir çalışmaya konu olmamış bir yapıyı tanıtip değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Bu amaç elbette önemli destek ve yardımlarla gerçekleştirilmiştir. Bu noktada öncelikle çalışmanın araştırma ve değerlendirme sürecinde bilgi ve anlayışını esirgemeyen danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Seçkin EVCİM'e teşekkür etmek isterim. Araştırmalarım boyunca desteklerini esirgemeyen Gümüşhacıköy Belediye Başkanı Zehra ÖZYOL'a, Gümüşhacıköy Tapu Müdürü Rafet ÇATALKAYA'ya ve bölge tarihiyle yakından ilgilenen, bu konuda araştırmaları ile destek olan Gümüşhacıköy Ticaret ve Sanayi Odası Genel Sekreteri Tamer KISA'ya, yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

Amasya Arkeoloji Müzesi Müdürü Celal ÖZDEMİR'e ve yapının eski dönemlerine ait kendi arşivinde bulunan fotoğrafları paylaşan ve lisans eğitimimden itibaren yardımlarını sürdüren Müze Araştırmacısı Muzaffer DOĞANBAŞ'a ve diğer müze görevlilerine şükranlarımı sunarım.

Yunanca çevirilerdeki yardımlarından dolayı Selanik Aristoteles Üniversitesi'nden Doç. Dr. Evangelia AMORİDOU'ya ve Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi'nden Arş. Gör. Haralambos NİKOLAYİDİS'e; yapının teknik çizim ve eski fotoğraflarına ulaşmamızı sağlayan Tokat Vakıflar Bölge Müdürü Yılmaz KILINÇ'a, arazi çalışması esnasında gösterdikleri hoşgörü ve yardımlar nedeniyle cami görevlileri Hasan ERDEMİR ve İsa KAHRİMAN'a ve caminin eski imamı Mahmut BAYRAKTUTAR'a katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Son olarak her zaman yanımda olan ve desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen AİLEME ve araştırma aşamamda beni cesaretlendiren, arkadaşlarım Halil Furkan AKTAŞ ve Sercan SAĞLAM'a içten teşekkürlerimi sunarım.

Bu tez çalışması **Ordu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi** tarafından **B-2004** proje numarası ile desteklenmiştir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	ii
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	viii
TABLOLAR DİZİNİ	ix
GÖRSELLER DİZİNİ	x
ÇİZİMLER DİZİNİ.....	xiii
HARİTALAR DİZİNİ	xiv
GRAFİKLER DİZİNİ	xiv
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	3
GÜMÜŞ HAKKINDA GENEL BİLGİLER	3
1.1. KONUMU	3
1.2. ADI	5
1.3. TARİHÇESİ.....	6
1.4. TARİHİ DEMOGRAFİ	11
1.5. GÜMÜŞ TARİHİNDE RUMLAR	16
İKİNCİ BÖLÜM.....	22
OSMANLI DÖNEMİ KİLİSELERİ	22
2.1. BİZANS SONRASINDA RUM KİLİSELERİNİN DURUMU VE MİMARİ ÖZELLİKLERİ	22
2.2. 19. YY'DA HİRİSTİYANLARIN OSMANLI TOPRAKLARINDA İMAR FAALİYETLERİ.....	25
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	27
YAPI TANITIMI	27

3.1. GÜMÜŞ YENİ (MADEN) CAMİİ: HAGIOS GEORGIOS KİLİSESİ.	27
3.2. YAPININ ADI.....	28
3.3. YAPININ TARİHİ	30
3.4. MİMARİ TANITIM	35
3.4.1. Plan.....	35
3.4.1.1. Nartheks.....	36
3.4.1.2. Naos.....	36
3.4.1.3. Bema.....	37
3.4.1.4. Apsisler.....	37
3.4.1.5. Minare	38
3.4.2. İç Tanıtım	38
3.4.2.1. Naos.....	39
3.4.2.2. Mahfil	44
3.4.3. Dış Tanıtım	46
3.4.3.1. Batı Cephe	46
3.4.3.2. Kuzey Cephe	49
3.4.3.3. Doğu Cephe.....	51
3.4.3.4. Güney Cephe	52
3.4.3.5. Minare	54
3.5. MALZEME-TEKNİK	55
3.5.1. Malzeme.....	55
3.5.1.1. Taş	55
3.5.1.2. Tuğla.....	56
3.5.1.3. Mermer	56
3.5.1.4. Ahşap.....	56
3.5.1.5. Bağlayıcı.....	57
3.5.2. Teknik	57

3.5.2.1. Duvar Örgüsü	57
3.5.2.2. Örtü Sistemi.....	57
3.6. SÜSLEME	58
3.6.1. Orta Nef Tonozu Orta Bölüm	59
3.6.1.1. Pantokrator İsa.....	60
3.6.1.2. İncil Yazarı Matta.....	62
3.6.1.3. İncil Yazarı Yuhanna.....	63
3.6.1.4. İncil Yazarı Luka.....	65
3.6.1.5. İncil Yazarı Markos.....	66
3.6.1.6. Güneş ve Ay	67
3.6.1.7. Bordür Süslemeleri.....	67
3.6.1.8. Yapı Tasviri.....	68
3.6.2. Ahşap Elemanlar	69
3.6.2.1. Kadınlar Mahfili	69
3.6.2.2. Minber	71
3.6.2.3. Kürsü	73
3.6.3. Müzede Yer Alan Parçalar	74
3.6.3.1. Meryem'in Yükselişi Tablosu	74
3.6.3.2. Meryem Ana Heykeli	77
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	78
YAPININ DÖNÜŞÜMÜNDEN ÖNCESİNE DAİR BİLGİ VE GÖZLEMLER	78
4.1. PLAN	80
4.2. CEPHELER	81
4.3. İÇ MİMARİ	85
4.3.1. İkonostasis.....	88
4.3.2. Gynekaion	90
BEŞİNCİ BÖLÜM.....	92

DEĞERLENDİRME.....	92
SONUÇ	110
KAYNAKÇA.....	113
EK: BENZER ÖRNEKLERE AİT PLAN VE GÖRSELLER	122
ÖZGEÇMİŞ	132

ÖZET

AMASYA-GÜMÜŞHACIKÖY İLÇESİ GÜMÜŞ YENİ (MADEN) CAMİİ (HAGİOS GEORGIOS KİLİSESİ)

Tez çalışmasının konusunu Amasya İli, Gümüşhacıköy İlçesi Gümüş Kasabası Maden Mahallesi'nde bulunan Osmanlı dönemi Rum kilisesi oluşturmaktadır. Çalışmada yapının mimari özellikleri, üslubu ve süsleme özellikleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Yapının inşa tarihinin ve evrelerinin belirlenmesi, mimari özelliklerinin ve geçirdiği değişimin değerlendirilmesi ve Sanat Tarihi'ndeki yerinin belirlenmesi amaçlanmıştır.

Tez çalışmamızın girişini amaç, içerik ve yöntem oluşturmaktadır. Kilisenin yer aldığı Gümüş yerleşiminin anlatıldığı bölümün ardından adı, bölgenin tarihçesi, demografik yapısı ve Gümüş'te yaşayan Rumlara ait bilgilere değinilmektedir. Bir sonraki bölümde Osmanlı Dönemi'nde kilise inşasına dair temel bilgilere yer verilmiştir. Üçüncü bölüm Gümüş Yeni (Maden) Camii'nin (Hagios Georgios Kilisesi) adı, inşa tarihi ve evrelerinin tespitine yönelik bulgularla başlamaktadır; daha sonra araştırma konumuz olan yapı mimarisi ve dekorasyonu ayrıntılı olarak tanıtılmaktadır. Dördüncü bölüm yapının kiliseden camiye dönüşüm sürecine odaklanmış olup, camiye çevrilmesi, geçirmiş olduğu deprem ve sonrasında Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 2006-2007 yılında yapılan restorasyon çalışmaları sırasında gerçekleştirilen değişimlerin belirlenmesi amaçlanmıştır. Karşılaştırma kısmında, tez konumuz olan yapı elde edilen veriler doğrultusunda hem kendi içerisinde hem de dönem örnekleriyle karşılaştırılarak değerlendirilmektedir. Bu bölümde Anadolu'nun pek çok bölgesinden örneklerden bahsedilmiş olmakla birlikte özellikle yapının da içerisinde bulunduğu Karadeniz Bölgesi yapılarına değinilmiştir. Sonuç bölümünde yapıya dair bütün keşiflerimiz ve değerlendirme sonrası ortaya çıkan görüşlerimiz kısaca sıralanarak tez sonlandırılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Dönemi, Kilise, Gümüşhacıköy, Rum, Mimari.

ABSTRACT

AMASYA-GÜMÜŞHACIKÖY DISTRICT GÜMÜŞ YENİ (MADEN) MOSQUE (HAGIOS GEORGIOS CHURCH)

The subject of the thesis is the Ottoman Period Greek church located in the Maden district of the Gümüş town of the Gümüşhacıköy district in the Amasya Province. In the study, the architectural features, style and decoration of the building are discussed in detail. It is aimed to determine the construction date and phases of the building, to evaluate its architectural features and the change it has undergone, and also to determine its place in the History of Art.

The aim, content and method constitute the introduction of thesis. After the section on the Gümüş settlement, where the church is located, its name, the history of the region, its demographic structure and information about the Greeks lived in Gümüş are mentioned. In the next section, fundamental information about the construction of churches during the Ottoman Period is provided. The third chapter begins with the findings regarding the name, construction date and phases of the Gümüş Yeni (Maden) Mosque (Hagios Georgios Church) and then, the architecture and decoration of the building, which are our research topic, are introduced in detail. The fourth chapter focuses on the transformation process of the building from a church to a mosque, and it is aimed to determine the changes made during the restoration work carried out by Tokat Regional Directorate of Foundations in 2006-2007. In the comparison section, the building that is the subject of the thesis is evaluated both in itself and by comparing with contemporary examples, in coordination with the data obtained. In this section, examples from several regions of Anatolia are given but especially buildings from the Black Sea Region, where the monument in question is also located, are mentioned. In the conclusion part, the thesis is finalized by listing all our discoveries about the structure in brief and our opinions that followed the evaluation.

Keywords: Ottoman Period, Church, Gümüşhacıköy, Greek (Rum), Architecture.

KISALTMALAR DİZİNİ

Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
m.	: Metre
M.Ö	: Milattan Önce
M.S	: Milattan Sonra
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve benzeri
VBM	: Vakıflar Bölge Müdürlüğü
yy.	: Yüzyıl

TABLolar DİZİNİ

Tablo1.Osmanlı Dönemi'nden Cumhuriyet'e Kadar Gümüş İdari Tablosu.....	10
Tablo 2. 1881 Nüfus Dağılımı	13
Tablo 3. Gümüşhacıköy Nüfus Bilgisi.....	15

GÖRSELLER DİZİNİ

Görsel 1. F. Parotidis'in Makalesinde Yer Alan Kiliseye Ait Görsel.....	19
Görsel 2. Yapı Tasvirinin Yeri.....	29
Görsel 3. Yapı Tasviri.....	29
Görsel 4. Ana Giriş Üzerinde Bulunan Kitabeli Tympanum.....	31
Görsel 5. Nartheks Kuzey Konsolda Bulunan Yazıt.....	32
Görsel 6. Nartheks Güney Konsolda Bulunan Yazıt.....	33
Görsel 7. Matta Tasviri Altında Yer Alan Yazıt.....	34
Görsel 8. Kapı açıklıkları.....	39
Görsel 9. Batıda Bulunan Ana Giriş Açıklığı.....	39
Görsel 10. Batıdan Doğuya Örtü Sistemine Bakış.....	41
Görsel 11. Naos, Batıya Bakış.....	41
Görsel 12. Naos, Doğuya Bakış.....	42
Görsel 13. Naos, Güney İç Cephe.....	43
Görsel 14. Zemin Kaplaması Detayı.....	44
Görsel 15. Mahfil Güneydoğudan Görünüş.....	45
Görsel 16. Mahfile Çıkış Sağlayan Ahşap Merdiven.....	45
Görsel 17. Mahfil Üst Kat, Batıya Bakış.....	45
Görsel 18. Mahfil Üst Kat, Doğuya Bakış.....	45
Görsel 19. Batı Cephe.....	47
Görsel 20. Nartheks Batı Cephesi, Detay.....	48
Görsel 21. Kuzey Cephe.....	50
Görsel 22. Doğu Cephe ve Avlunun Genel Görünüşü.....	52
Görsel 23. Güney Cephe.....	53
Görsel 24. Minarenin Kuzeydoğudan Görünüşü.....	55
Görsel 25. Minarenin Kuzeybatıdan Görünüşü.....	55
Görsel 26. Orta Tonoz Açılır Kapanır Panel Altında Kalan Doğu Bölümü.....	58
Görsel 27. Orta Tonoz Açılır Kapanır Panel Altında Kalan Batı Bölümü.....	58
Görsel 28. Naos Çatı Örtüsü.....	58
Görsel 29. Nartheks Çatı Örtüsü.....	58
Görsel 30. Orta Tonoz Yüzeyinde Yer Alan Figürler.....	60
Görsel 31. Tonozda Bulunan Pantokrator İsa Tasviri.....	60
Görsel 32. Tonozda Bulunan Matta Tasviri.....	62
Görsel 33. Tonozda Bulunan Yuhanna Tasviri.....	63
Görsel 34. Tonozda Bulunan Luka Tasviri.....	65
Görsel 35. Tonozda Bulunan Markos Tasviri.....	66
Görsel 36. Tonozda Bulunan Güneş ve Ay Tasvirleri.....	67
Görsel 37. Kemer Süslemelerini Oluşturan Bordür Çizgileri.....	67
Görsel 38. Kemer Başlangıcından Süsleme Detayı.....	67
Görsel 39. Kemer İç Yüzeyinde Bulunan Yapı Tasviri.....	68
Görsel 40. Mahfil.....	70
Görsel 41. Güneybatıdan Mahfile Bakış.....	70
Görsel 42. Mahfil Direği, Ayrıntı.....	70
Görsel 43. Mahfil Alt Kat, Batı Bölüm.....	70

Görsel 44. Minber, Doğu Cephe	72
Görsel 45. Minber Doğu Cephe Ayrıntı.....	72
Görsel 46. Minber, Batı Cephe	72
Görsel 47. Minber Batı Cephe Ayrıntı.....	72
Görsel 48. Minber Batı Cephe Zemin Ayrıntısı.....	73
Görsel 49. Minber Üst Kısım.....	73
Görsel 50. Kürsü Genel Görünüş.....	73
Görsel 51. Kürsü Yan Cephe	74
Görsel 52. Kürsü Üstten Görünüş.....	74
Görsel 53. Meryem'in Yükselişi Sahnesi	74
Görsel 54. Rubens'in Meryem'in Yükselişi İsimli Eseri.....	74
Görsel 55. Meryem Heykeli Ön Görünüş.....	76
Görsel 56. Meryem Heykeli Yan Görünüş.....	76
Görsel 57. Meryem Heykeli, Yılan Detayı.....	77
Görsel 58. Güney Cephe, Restorasyon Öncesi	78
Görsel 59. Güney Cephe, Restorasyon Sonrası	79
Görsel 60. Temel Seviyesindeki Apsis Kalıntısı.....	79
Görsel 61. Mihrap	80
Görsel 62. Minare.....	80
Görsel 63. Doğu Cephe, Restorasyon Öncesi	80
Görsel 64. Batı Cephe Pencere Söveleri ve Lentoları.....	81
Görsel 65. Doğu Cephe, Restorasyon Sonrası	82
Görsel 66. Batı Cephe ve Çan Kulesine Ait Kalıntı.....	82
Görsel 67. Güney Cephe, Restorasyon Sırasında	84
Görsel 68. Güney Cephe, Restorasyon Sonrasında.....	84
Görsel 69. Kadınlar Mahfili, Batı Bölüm	85
Görsel 70. Tonozda Bulunan İsa Tasviri, Restorasyon Sırasında.....	85
Görsel 71. Tonozda Bulunan İsa Tasviri, Restorasyon Sonrasında.....	85
Görsel 72. Örtü Sistemindeki Çatlaklar, Restorasyon Öncesi	86
Görsel 73. Depremde Oluşan Yarıktan Detay, Restorasyon Öncesi.....	86
Görsel 74. 1996 Depreminde Doğu Duvarında Oluşan Hasar	86
Görsel 75. 1996 Depreminde Tonozda Oluşan Hasar.....	86
Görsel 76. Mahfil, Restorasyon Öncesi	87
Görsel 77. Ahşap Parçada Davut Peygamber Tasviri, Restorasyon Öncesi	88
Görsel 78. Ahşap Parçada Tanımlanamayan Aziz Tasviri, Restorasyon Öncesi..	88
Görsel 79. Minberin Günümüze Ulaşamamış Kapı Kanatları	89
Görsel 80. Minber, Ön Görünüş.....	89
Görsel 81. Batı İç Cephedeki Bağlantı Parçaları	90
Görsel 82. Ordu Düz Mahalle Kilisesi Restorasyon Öncesi	123
Görsel 83. Trabzon Hg. Andreas (Molla Siyah (Nakip) Camii).....	125
Görsel 84. Hg. Akindynos (Fatih Küçük Camii)	124
Görsel 85. Turpçu Köyü Kilise Camii,	125
Görsel 86. Mesudiye Kilisesi,	125
Görsel 87. Sarmaşık Hagios Demetrios	127
Görsel 88. Ayvansaray Hagios Demetrios	127
Görsel 89. İstinye Taksiarkhes Kilisesi.....	127
Görsel 90. Paraskevi Rum Kilisesi.....	128

Görsel 91. Yeşilköy Hagios Stephanos Kilisesi.....	128
Görsel 92. Altındere Köyü Kilisesi, İsa Tasviri.....	129
Görsel 93. Gülaçar Köyü Kilisesi, İsa ve İncil Yazarları Tasvirinin Kalıntıları.	129
Görsel 94. Muzaras Kilisesi, İsa Tasviri	129
Görsel 95. Ioannes Prodromos Kilisesi, İsa Tasviri	129
Görsel 96. Kıpçüler Mahallesi Kilisesi, İsa ve Dört İncil Yazarı Tasviri	130
Görsel 97. Çömlekçi Kilisesi, İsa Tasviri	130
Görsel 98. Arkhistratios ve Blasios ve Menas Kilisesi, İsa Tasviri	130
Görsel 99. Hg. Demetrios Kilisesi, Günümüzde Mevcut Olmayan İsa Tasviri..	130
Görsel 100. Tarsus Aziz Paulus Kilisesi, İsa ve Dört İncil Yazarı	131
Görsel 101. Erzurum Demirciler Kilisesi, İsa ve Dört İncil Yazarı.....	131
Görsel 102. Hg. Georgios (Licese) Kilisesi Ana Apsisten Süsleme Detayı	131
Görsel 103. Aziz Theodoros Trion (Üzümlü) Kilisesi.....	131

ÇİZİMLER DİZİNİ

Çizim 1. Vaziyet Planı	35
Çizim 2. Yapı Planı	36
Çizim 3. Kuzey Kesit	38
Çizim 4. Güney Kesit	39
Çizim 5. Doğu Kesit	40
Çizim 6. Batı Kesit	40
Çizim 7. Batı Cephe Rölövesi	46
Çizim 8. Giriş Üzerindeki Tympanum'un Çizimi.....	47
Çizim 9. Kuzey Cephe Rölövesi	49
Çizim 10. Doğu Cephe Rölövesi.....	51
Çizim 11. Güney Cephe Rölövesi.....	53
Çizim 12. Şerefe Kesiti	54
Çizim 13. Minare Gövde Kesiti	54
Çizim 14. Minberden Asma ve Üzüm Süslemeli Bir Ahşap Panel Örneği	71
Çizim 15. Minberin Tirabzanlarından Melek Figürlü Bir Ahşap Panel Örneği ...	71
Çizim 16. Minberden Kantharostan Çıkan Hurma Yapraklı Panel.....	71
Çizim 17. Minberde Bulunan Melek Figürlü Bir Ahşap Panel.....	71
Çizim 18. Batı Cephe Restitüsyonu	83
Çizim 19. Archistratios ve Blasios ve Menas Kilisesi Planı	122
Çizim 20. Muzaras Kilisesi Planı	122
Çizim 21. Monomatlı Kilisesi Planı.....	123
Çizim 22. Alikinos Kilisesi Planı.....	123
Çizim 23. Evangelismos Tis Theotokou Kilisesi Planı.....	123
Çizim 24. İstavri Mahallesi Kilisesi Planı.....	123
Çizim 25. Küpçüler Mahallesi Kilisesi Planı.....	124
Çizim 26. Üstündal Köyü Kilisesi Planı	124
Çizim 27. Küpçüler Mahallesi Kilisesi Planı.....	124
Çizim 28. Üstündal Köyü Kilisesi Planı	124

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1. Amasya İl Haritası.....	3
Harita 2. Gümüşhacıköy ve Gümüş'ün Uydu Görüntüsü	4
Harita 3. Gümüş'ün Harita Üzerindeki Konumu	5
Harita 4. Yeni (Maden) Camii Konumu	27

GRAFİKLER DİZİNİ

Grafik 1. 1831 Yılı Nüfus Dağılımı	12
Grafik 2. Cuinet Verilerine Göre Gümüş Nüfus Dağılımı.....	12
Grafik 3. Cuinet Verilerine Göre Gümüşhacıköy Nüfus Dağılımı	12

GİRİŞ

Tez çalışmasının konusunu Amasya'nın Gümüşhacıköy ilçesi Gümüş Kasabası'nda bulunan bazilikal planlı Rum kilisesi oluşturmaktadır. Ele aldığımız yapı kilise olarak inşa edilmiş ancak Rum halkın göç etmesi sebebiyle kullanıma kapatılmasından sonra işlev değişikliğine uğrayarak tekrar kullanıma açılmıştır. Bu değişim ile yapı, planında ve iç dekorasyonunda birtakım değişimler gerçekleştirilerek camiye dönüştürülmüştür.

Çalışmanın amacı, Gümüş Yeni (Maden) Camii'ni (Hagios Georgios Kilisesi) belgelemek, tanıtmak, tarihi vesikalar ve döneme ait benzer özellikteki yapılar ile karşılaştırarak literatüre kazandırmaktır.

Çalışmada öncelikle saha çalışmaları tamamlanmıştır; yapı farklı zamanlardaki ziyaretlerle yerinde incelenmiş hem ölçüleri alınarak hem de fotoğraf çekimiyle belgelemesi gerçekleştirilmiştir. Arazi çalışmaları devam ederken bir yandan da kütüphane çalışmaları ile elde edilen veriler ve belgeler derlenerek yapının tanımlanması ve değerlendirilmesine yönelik çalışmalar gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı yönetiminde yaşayan Gayrimüslim halkın Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanlarıyla birlikte elde ettikleri ayrıcalıklar sayesinde Anadolu'da da kilise inşa faaliyetlerinin artmış olduğu bilinmektedir. 19. yüzyıl ortasına doğru inşa edilmiş olduğunu düşündüğümüz Gümüş Yeni (Maden) Camii (Hagios Georgios Kilisesi) bu dönem kilise mimarisine dair özgün örneklerden biri olması açısından önemlidir.

Beş bölümden oluşan çalışmamızın ilk bölümünde Gümüş hakkında genel bilgiler derlenmiştir. "Konumu", "Adı", "Tarihçesi", "Demografisi" ve "Gümüş Tarihinde Rumlar" başlığı altında gümüşte yaşamış olan Rum nüfus hakkında elde edilen verilere yer verilmiştir.

İkinci bölümde Osmanlı Dönemi'nde azınlıkların yapı faaliyetleri ile ilgili durumları, 19. yüzyılda yaşanan gelişmeler ve bu gelişmelerin Hıristiyan dini mimarisine etkileri özetlenmiştir. Bu bölümün amacı yapı tanıtımı öncesinde bu yapının varoluş nedenine / biçimine dair tarihi bir arka plan oluşturmaktır.

Üçüncü bölümde yapı tanıtımı yer almaktadır. Öncelikle kilisenin adı ve tarihi hakkında yapılan saptamaların yer aldığı bölümlere, devamında “Mimari Tanıtım”, “Malzeme-Teknik” ve “Süsleme” şeklinde üç ana başlığa yer verilmiştir. Arazi çalışmaları ile elde edilen fotoğraf, ölçü ve Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü’nden alınan teknik çizimlerle desteklenerek ayrıntılı bir yapı tasviri gerçekleştirilmiştir. Bu bölümde yapı tanıtımı ve yapıda kullanılan malzeme, teknik ve süsleme özelliklerinin tespit edilerek aktarılmıştır.

Dördüncü bölümde “Yapının Dönüşümünden Öncesine Dair Gözlemler” başlığı altında gerçekleştirilen değişikliklerle ilgili tespitler ve yapının orijinal haline dair düşünceler paylaşılmıştır. Yapının ilkin kilise olarak inşa edildiği sonradan camiye çevrilerek günümüze kadar bu işlevine devam ettiği açıktır. Bu değişim ile, zamana ve doğal afetlere bağlı hasarlarla ve nihayetinde geçirdiği restorasyon çalışması sonucunda yapıda birçok değişiklik gerçekleşmiştir. Bu bölüm değişimlerin tespit edilip yapının asıl hali hakkında çıkarımların yapıldığı kısımdır.

Beşinci bölüm olan değerlendirme kısmında ise öncelikle yapının dahil olduğu bölgede bulunan ve benzer özellikler taşıyan diğer kiliseler ve sonrasında farklı bölgelerden verilen örneklerle karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Değerlendirme sadece benzer örnekler üzerinden değil, yapının kendi fiziksel ve tarihi özellikleri de dikkate alınarak yazılmıştır.

En sonda, elde verilerin derlendiği sonuç kısmında ise tüm çalışmanın neticesinde ulaşılan tespitler değerlendirilerek özetlenmiştir. Bu bölümü kaynakça ve ekler kısmı takip etmektedir.

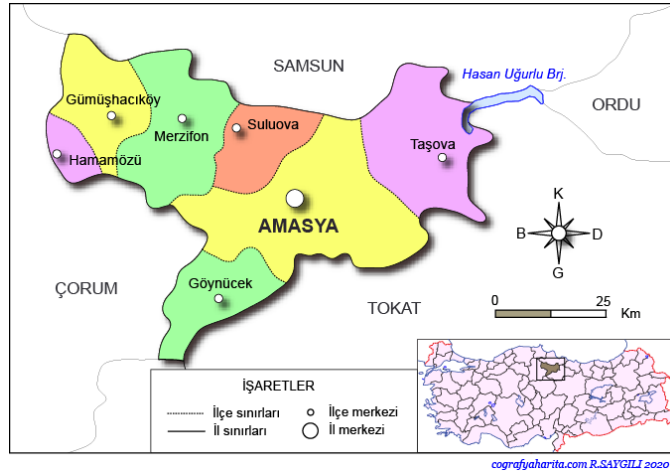
Araştırmamızda incelediğimiz yapının daha önce çalışılmamış olması ve tez konusu belirlendiğinde henüz inşa tarihi ve orijinal adının dahi tespit edilmemiş olması bizi bu çalışmayı yapmaya teşvik etmiştir. 19. yüzyıl ortalarına doğru inşa edilmiş olan yapının, Anadolu’nun tarihsel süreciyle bağlantılar kurularak günümüze değin geçirmiş olduğu değişimler tespit edilmiş ve yapının ortak ve özgün özellikleri geniş bir çerçevede açıklanmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

GÜMÜŞ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1.1. KONUMU

Orta Karadeniz Bölgesinde yer alan Amasya, kuzeyde Samsun doğuda Ordu, güneyde Tokat ve batıda Çorum illeri ile sınırlıdır. Taşova, Suluova, Merzifon, Göynücek, Hamamözü ve Gümüşhacıköy ile toplamda 6 ilçesi bulunmaktadır (Harita 1).¹

Harita 1. Amasya İl Haritası (cografyaharita.com)

Amasya iline bağlı Gümüşhacıköy ilçesinin bir mahallesi olan Gümüş'ün, ilçeye uzaklığı 5 km'dir (Harita 2). Bölge 1881-1882 yılına kadar kaza merkeziyken bu tarihten sonra nahiye olarak Gümüşhacıköy'e bağlanmıştır.² Günümüzdeki mahalle konumuna ise 2009 yılında getirilmiştir.³ Dört mahallenin yer aldığı bölgede kilisenin bulunduğu Maden mahallesi ise kuzeyde yer almaktadır.

Yerleşim kuzeyden Taşan, güneybatıdan Eğerli, batıdan İnegöl dağlarının çevrelediği Gümüş ovasında (5.400 ha) konumlanmıştır. Ovanın topraklarını İnegöl dağının kuzey eteklerinden doğan Gümüşdere deresi, Akpınar çayı ve yer altı suları beslemektedir.⁴

¹ "Samsun", Yurt Ansiklopedisi, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1988, (C.1, s. 463).

² Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 1986, C. 1, s. 193.

³ Bayram Yavuz, (Ed.), *Amasya İl Yıllığı*, Amasya Valiliği, Ankara, 2007, s. 351.

⁴ Ahmet Ankaralı, Sedat Cin, A. Galip Tuncay, *Dünden Bugüne Gümüşhacıköy*, Gümüşhacıköy Ticaret ve Sanayi Odası, Amasya, 1999, s. 110, 114.

Bölge, Karadeniz Bölgesi'nin iç kısımlarında ve İç Anadolu sınırlarına yakın olması nedeniyle karma bir iklim yapısına sahiptir. Hem Karadeniz ikliminin hem de İç Anadolu bölgesinde görülen karasal iklimin etkilerinin yaşandığı bölgede yazları sıcak ve kurak, kışları soğuk ve yağışlı geçmektedir.

Bölgedeki en eski yerleşim yerlerinden olan Gümüş, 1873 metre rakıma sahip İnegöl Dağı'nın doğu eteklerinde kurulmuştur. İsmi bünyesinde bulundurduğu gümüş yataklarından aldığını düşünmek yanlış olmayacaktır.⁵

Gümüş'ün önemli ticaret yollarından olan İpek Yolu güzergahında bulunması doğudan gelen önemli ticaret yollarının kuzeybatıya doğru bağlandığı bölgede bulunması nedeniyle önemli bir geçiş noktası ve ticaret merkezi konumunda yer almasında neden olmuştur. Birçok gezgin ve seyyahın belli dönemlerde bölgeye uğramış olduğu seyahatnamelerinde ve yolculuk notlarında karşımıza çıkmaktadır.

Harita 2. Gümüşhacıköy ve Gümüş'ün Uydu Görüntüsü (Google Earth)

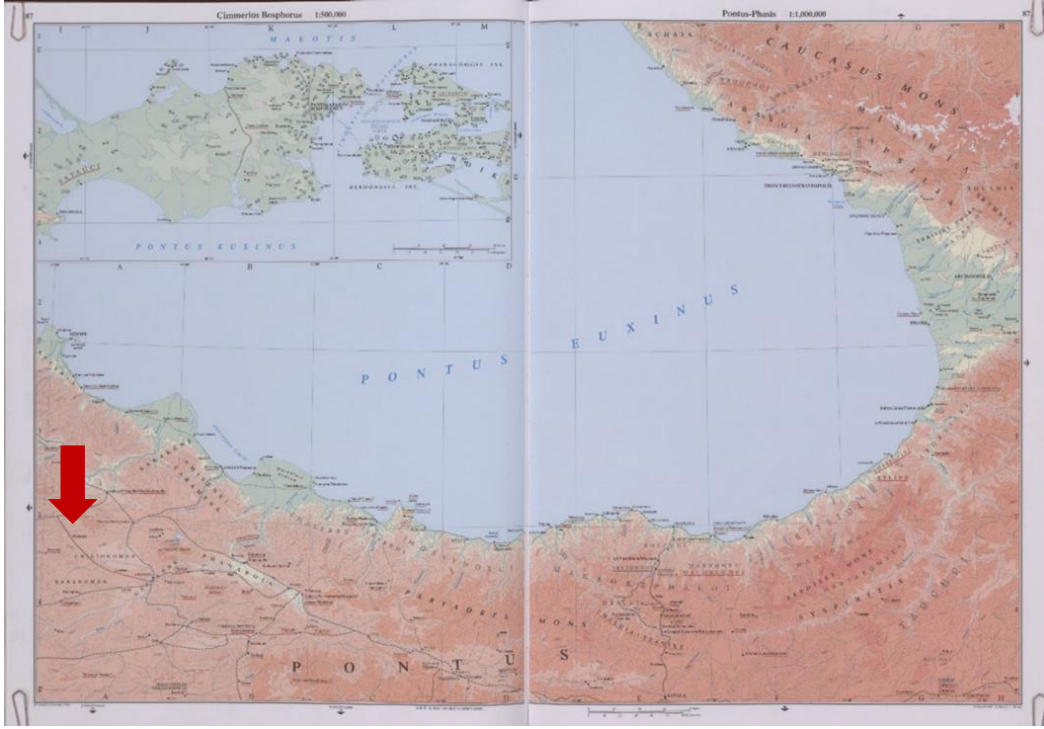
17. yüzyılda yaşamış olan bölge hakkında en detaylı bilgileri aktaran Evliya Çelebi, Amasya ve yöresini ayrıntılı bir şekilde anlattığı seyahatnamesinde Hacıköyden “*Bir vîrân hânli ve bir câmi’li ve iki yüz hâneli köydür*”⁶ şeklinde bahsetmektedir. Gümüş için ise madenin çok önemli olduğunu “*Devlet-i Âl-i Osmân’da cümle yetmiş aded gümüş ma’deni vardır. Ammâ bunun sîm-i hâlisi gibi rub’-ı meskûnda yokdur.*”⁷ cümlesi ile vurgulamış, Gümüş’ten İstanbul’a

⁵ Hüsameddin, 1986, 357.

⁶ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, C. 2, K. 1, s. 489.

⁷ Çelebi, 2005, 490-491.

yollanmak üzere at çulu üretildiğinden ve üzümlerinin çok lezzetli olduklarından da bahsetmiştir.⁸

Harita 3. Gümüş'ün Harita Üzerindeki Konumu (Barrington Atlas, Karte 87)

Gümüş'e ulaşım Orta ve Doğu Karadeniz bölgelerini İstanbul'a bağlayan E80 karayolu ile sağlanmaktadır. E80 karayolu güzergahında yer alan Gümüşhacıköy'e şehirler arası otobüslerle ulaşım sağlanabilirken, Ekinpazarı sokak üzerinde bulunan tarihi saat kulesi karşısındaki belediye durağındaki minibüsler de Gümüş'e hareket etmektedir. Merzifon'a havayolu ile İstanbul ve İzmir üzerinden ulaşım sağlanabilirken Merzifon Hava Alanından kalkan otobüsler ile de Gümüşhacıköy'e ulaşmak mümkündür. Bölgeye en yakın demiryolu ile ulaşım ise Amasya ilinden sağlanmaktadır.

1.2. ADI

Kalkolitik Çağ'dan itibaren bölgede yerleşimin var olduğu bilinmektedir.⁹ Gümüşhacıköy için J. A. Richard tarafından hazırlanan Yunan ve Roma Dünyasının Barrington Atlasında şehrin en eski isminin "Diakopene" olarak

⁸ Ejder Okumuş, "Evliya Çelebi'nin Gözüyle Amasya" (Bildiri), *Uluslararası Amasya Sempozyumu 2017*, Amasya, (2017), s. 377.

⁹ Mehmet Özsait, "1988 Yılı Gümüşhacıköy Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları", *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1989*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989. 367-379.

anıldığı görülmektedir¹⁰ (Harita 3). Julie Dalaison 2002 yılında yayınladığı “Erken Hıristiyanlık Döneminde Amasya’nın Sınırları” makalesinde Diakopene, Dakopene ve Diakopa isimlerinin Gümüşhacıköy ve civarında bulunan yerleşim yerlerine ait olabileceğini aktarmaktadır.¹¹

Bölgenin önemli Amasya tarihi yazarlarından Abdizade Hüseyin Hüsameddin’e göre 1179 yılından itibaren bu yerleşim, “Gümüş” ismiyle anılmaktadır.¹² Danişmendgazi’nin Anadolu fetihlerini, hayatını ve savaşlarını konu alan Danişmendname’de Çorum’un fethinden sonra “*Gülnüş Bânû bir oğlan dünyaya getirir. Melik adını Gazi Bey kor. Melik’e rüyasında Peygamber, zelzele ile şehrin yıkılacağını söyler, müslümanlar çıkarlar, şehir harab olur, kırk gün hışım yağmuru yağar, sellerden şehir kumla örtülür. Melik, Süleyman ribatına döner. Devrin döndüğünü gören halk önceleri üzerini örttükleri gümüş madenlerini gösterir. Şimdi ol Süleyman ribatına Gümüş şehri derler. Mücrimlerin mahalli olduğu için de harab olan şehire Çorum denir.*”¹³ şeklinde geçmektedir.

Çıktığı seferden Gümüş’e dönen Melik Gazi’nin burada bulunan gümüş yataklarından dolayı Gümüş’e bu ismi nasıl vermiş olduğu anlatılmaktadır. Osmanlı kaynaklarında da bölgenin isminin en çok “Maden-i Sim” olarak geçtiği görülmektedir.

1.3. TARİHÇESİ

Prof. Dr. Mehmet Özsait’in 1988 yılında Gümüşhacıköy ve çevresini kapsayan bölgede yaptığı tarih öncesi yüzey araştırması kapsamında, ele geçen kalıntılar sonucunda Kalkolitik Çağ’dan itibaren yerleşimin varlığı tespit edilmiştir. Bölgedeki en yoğun yerleşim faaliyetleri ise İlk Tunç Çağı’na tarihlendirilmektedir.¹⁴

¹⁰ R. J. A. Talbert, *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton University Press, Princeton, 2000; Şevket Dönmez, “Amasia Antik Kenti”, Filiz Özdem (Ed.), *Yar ile Gezdiğim Dağlar: Amasya*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 15.

¹¹ Julie Dalaison, “Les limites de la cité d’Amaseia au Haut-Empire”, *Anatolia Antiqua*, Tome 10, 2002, s. 261-276.

¹² Hüsameddin, 1986, 351.

¹³ Şükrü Akkaya, “Kitab-i Melik Danişmend Gazi-Danişmendname”, *DTCF Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1-2, 1950, s. 142.

¹⁴ Özsait, 1988, 370.

Amasya bölgesinin Antik dönemde birçok kadim uygarlığa ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. Bu medeniyetler Kaşkalar, Hititler, İskitler, Frigler, Kimmerler, Lidyalılar, Persler, Büyük İskender İmparatorluğu ve Pontuslardır.¹⁵

Helenistik ve Roma dönemlerinde Gümüş'te yerleşim faaliyetlerinin arttığı gözlenmiştir.¹⁶ Gümüş'ün batısında Kartalkaya üzerinde bulunan kireç harçla örülmüş duvar kalıntısı ve kayaların, koltuk şeklinde oyulmasıyla oluşturulmuş gözetleme ve nöbet yerleri bulunmaktadır.¹⁷ Askeri amaçla inşa edilmiş olan kale kalıntısı da bu dönemde bölgenin savunmadaki önemini vurgulamaktadır.¹⁸

MÖ 63 yılında Roma İmparatorluğu sınırlarına katılmış olan Amasya MS 3. yüzyılda piskoposluk merkezi haline gelmiştir.¹⁹ Bölge birkaç kere Arapların hakimiyetine geçse de son olarak tekrar III. Leo (717-741) zamanında Bizans İmparatorluğu'nun hakimiyeti altına girmiştir.²⁰

Malazgirt Meydan Muharebesi'nin ardından Selçuklu sultanı Alparslan'ın himayesinde bulunan Melik Danişmend Gazi'nin Hamamözü üzerinden Gümüş'ü fethiyle Büyük Selçuklu hakimiyetine giren bölge, 80 yıl boyunca Danişmend Gazi'nin yönetiminde kalmıştır. 1075'te Gümüş için Süleyman Ribatı da denilen bölgenin, Gümüş ismini alması da Danişmendname'de yer almaktadır.²¹

Büyük Selçuklu hakimiyetinden sonra Moğolların eline geçen bölge kısa süreli İlhanlıların egemenliğinin ardından Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddin Mesud'un oğlu Tâceddin Altınbaş'ın yönetimine geçmiştir.²² Emir Gümüşlü de denilen Selçuklu emini olan Emînüddin Yunus el-Kumsî sayesinde gelişim gösteren bölge bu dönemde gümüş pazarı olarak anılmıştır.²³ 1367'de

¹⁵ İlhan Şahin ve Feridun Emecen, "Amasya", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 1991, C. 3, s. 1-4.; Hasan Kuruyazıcı, "Amasya", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, s. 86-88; Şevket Dönmez, "Protohistorik Çağ'da Amasya" (Bildiri), *I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Amasya, Turkey, s. 1291-1310; Abdullah Dündar, *Eskiçağ'da Merzifon, Gümüşhacıköy, Hamamözü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2002.

¹⁶ Dündar, 2002, 91.

¹⁷ Ankaralı, Cin, Tuncay, 1999, 19.

¹⁸ Dündar, 2002, 92.

¹⁹ Barış Kaya, *Mithradates VI Eupator'un Karadeniz faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2013, s. 52-55.

²⁰ Şahin ve Emecen, 1991, C. 3, s. 1-4.

²¹ Akkaya, 1950, 142.

²² Şahin ve Emecen, 1991, C. 3, s. 1-4.

²³ Hüsameddin, 1986, C.3, s. 6.

Gümüş'te ikamet eden Ahi İbrahim Basri sayesinde de bölgenin ünü daha da artmıştır.²⁴

Belli bir süre Eretnaoğlu hakimiyetinde kalan bölge Emir Hacı Şadgeldi ve Kadı Burhaneddin arasında paylaşılammış Hacı Şadgeldi'nin oğlu olan Melik Ahmet, Yıldırım Bayezid'in desteğini alarak Kadı Burhaneddin'e karşı şehri savunmuştur.²⁵

Candaroğulları Beyliği, Karamanoğulları Beyliği ve Kadı Burhaneddin'in Osmanlı Devleti'ne karşı faaliyetler düzenlemeleri I. Murad'ın bu bölgelerde fetihlere başlamasına neden olmuştur. Kadı Burhaneddin'in kuşatması altında olan bölge, Amasya emirinin 1386-1392 yılında şehri Yıldırım Bayezid'e teslim etmesiyle Osmanlı topraklarına katılmıştır. Bu dönemde Gümüş'e, Osmancık'a ve Çarşamba vadisine hâkim olan Tacettinoğulları, Merzifon bölgesine hâkim olan Taşhanoğulları ve bölgede bulunan diğer beylerde Bayezid'in hakimiyetini tanımışlardır.²⁶

1402 tarihinde yapılan Ankara Savaşı'nda Bayezid'in Timur'a esir düşmesi sonucu Osmanlı Devleti parçalanma tehlikesi ile yüz yüze gelmiştir. Savaş meydanından çekilen Çelebi Mehmet, Osmanlı birliğini muhafaza etmek için savaş öncesinde sancak beyi olduğu Amasya'yı kendine merkez olarak seçmiştir. 1402-1413 yılları arasında Fetret Devri olarak bilinen dönemde hem Osmanlı birliğini korumuş hem de kardeşleri ile arasındaki hakimiyet savaşında başarılı olarak padişah olmuştur. Osmanlı Devleti'ni yıkılmanın eşliğinden kurtaran Çelebi Mehmet adeta devleti yeniden kurmuştur.²⁷ Çelebi Mehmet Ankara Savaşı dönüşünde Gümüş'e uğrayarak bir müddet burada konaklamıştır. Gümüş halkının ilgisi, saygısı ve desteği neticesinde halkın tutumundan memnun kalarak bölgeyi vergiden muaf tutmuştur.²⁸

²⁴ Hüsameddin, 1986, C.1, 195-196.

²⁵ Şahin ve Emecen, 1991, C. 3, s. 1-4.

²⁶ Hüsameddin, 1986, C.3, 80-81; Halil İnalçık, "Bayezid I", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 1991, C. 5, s. 231 234; Eray Turan ve Ayşe Atıcı Arayancan, "Yıldırım Bayezid ve Kadı Burhaneddin'in Amasya Üzerindeki Nüfuz Mücadelesi" (Bildiri), *Uluslararası Amasya Sempozyumu 2017*, Amasya, Turkey, 2017, C. 1, s. 67-80.

²⁷ Fahameddin Başar, "Osmanlı Devleti'nin Yeniden Kuruluşunda Amasya'nın Önemi", *Uluslararası Amasya Sempozyumu 2017*, Amasya, Turkey, 2017, C. 1, s. 95-110.

²⁸ Çelebi, 2005, 490-491; Songül Keçeci Kurt ve Gürkan Cevger, "XIX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Gümüşhacıköy Madenlerinin Durumu", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, S. 10, 2019, C. 6, s. 234, 236.

Osmanlı hakimiyetinde has ağalar ve maden nazırlığınca yönetilen bölgeye Çelebi Mehmet, Amasyalı Kutlu Beyzade Halil Bey’i Gümüş maden eminliğine atamıştır. Gümüş’te 1413-1415 yıllarında Haliliye Medresesi’ni inşa ettiren Halil Paşa gibi bölgeye atanan yöneticiler daima imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Maden nazırlığına 1491’de Hacı Ahmet Çelebi oğlu Mehmet Çelebi getirilmiştir. Bölgenin Hacıköy olarak anılması Hacı Mehmet Çelebi’ye ithafen yapılan bir değişikliktir.²⁹

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Amerika kıtasından getirilen gümüş madeni sebebiyle Osmanlı Devleti mali sorunlar yaşamıştır. Bu mali sıkıntı Osmanlı için üretim maliyeti yüksek olan maden ocakları ve darphanelerin belli bir zaman kapanmasına neden olmuştur.³⁰ Bu süreçte sıkıntılar yaşayan Gümüşhacıköy madeni de verimli bir şekilde işletilememiştir.³¹

17. yüzyılda Gümüş madeni has arpalık olarak Köprülü Mehmet Paşa’ya verilmiştir.³² Bölgede ikamet eden paşa, yoğun inşa faaliyetleri gerçekleştirerek hamam, cami ve diğer yapıları bölge halkına vakfetmiştir.³³

Maden ocağının 1797 yılında Merzifonlu maden ustaları tarafından cevherli olduğu ve işlenmesinin kolay olduğu tespit edilmiştir. Gümüş madenini işletmeye çoğunlukla Yozgat bölgesinde faaliyet gösteren Çaparzade Süleyman Bey’in talip olması neticesinde ona verilmiştir. Kaynakları doğru kullanıp yüksek verim almak isteyen Süleyman Bey, Gümüşhane ve Espiye dolaylarından Kirkor ve Yakut isimli iki usta başını ve yanlarında onar nefer maden işçisini madenin ön hazırlıklarının yapılması için bölgeye getirtmiştir. Süleyman Bey’in maden eminliğini başarılı bir şekilde yürütmesi 1805 yılından itibaren Amasya sancağı idaresini de elde etmesine vesile olmuştur. 1810 yılına kadar maden eminliğine devam eden Süleyman Bey çoğunluğunu madencilerin oluşturduğu bölge halkı ile anlaşamamış ve yerine İsmail Ağa’nın atanmasıyla görevine son verilmiştir.³⁴

²⁹ Öztürk, 2016, 443.

³⁰ Kurt ve Cevger, 2019, 223.

³¹ Songül Keçeci Kurt, “Osmanlı Döneminde Madencilik” (Bildiri), *IV. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi 2019*, Yalova, 2019, s. 83.

³² Osmanlılar ’da devlet memurlarına hizmette buldukları sürece maaşlarına ilâveten, görevden ayrıldıktan sonra ise bir nevi emekli maaşı olarak tahsis edilen gelir için kullanılan terim (bknz. Cahit Baltacı, “Arpalık”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2020, C. 3, s. 392-393).

³³ Hüsameddin, 1986.

³⁴ Yaşar Öcal, “Çaparzade (Çapanoğlu) Süleyman Bey’in İdaresindeki Maden İşletmeleri (Bildiri), *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu 05-07 Mayıs 2016 Bildiri Kitabı*, C. 1, s. 374-384.

Tablo1.Osmanlı Dönemi'nden Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Gümüş İdari Tablosu (Tahir Sezen, Osmanlı Yer Adları)

İDARİ STATÜSÜ	YIL	BAĞLI OLDUĞU İDARİ BİRİM
NAHİYE	1490	RUM EYALETİNİ- AMASYA- MERZİFON- GÜMÜŞ
KAZA	1517-1692	RUM EYALETİ-AMASYA- GÜMÜŞ
KAZA	1855-1861	SİVAS EYALETİ- AMASYA MAA ÇORUM- GÜMÜŞ
KAZA	1861-1865	SİVAS EYALETİ- AMASYA- GÜMÜŞ
KAZA	1866-1867	SİVAS EYALETİ- AMASYA- GÜMÜŞ
KAZA	1868	SİVAS VİLALETİ- AMASYA- GÜMÜŞ
KAZA	1872-1884	SİVAS VİLAYETİ- AMASYA- GÜMÜŞ
NAHİYE	1884-1923	SİVAS VİLAYETİ- AMASYA- GÜMÜŞHACIKÖY- GÜMÜŞ
NAHİYE	1924	AMASYA- GÜMÜŞHACIKÖY- GÜMÜŞ

Has ağalar ve maden nazırlığınca yönetilen bölge 1897-1899 yılından itibaren kaymakamlıkça yönetilmiştir.³⁵ Parlak bir dönemin ardından 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren maden ocağında üretimin azalması, çalışan sayısının düşmesi ve diğer olumsuzluklar nedeniyle maden 1914 yılında kapatılmıştır.³⁶

Cumhuriyet döneminde Gümüşhacıköy, idari taksimata göre Gümüş, Saraycık ve Hamamözü'nden oluşan üç nahiye merkezi ve bu merkezlere bağlı 56 köyden oluşan ilçe merkezi iken sonraki yıllarda sık sık değişikliklere uğramıştır. İlk yıllarda ilçenin idare heyetinin başına İbrahim Rüştü Bey kaymakam olarak

³⁵ Ankaralı, Cin ve Tuncay, 2019, 78.

³⁶ Keçeci Kurt, 2019, 88-89.

atanmıştır. Gümüş nahiyesi ise 1970 yılında kaldırılacak olan nahiyeye teşkilatına bağlı müdürlük tarafından idare edilmiştir.³⁷

1.4. TARİHİ DEMOGRAFİ

Amasya'nın nüfus bilgisine Osmanlı Devleti'nde 15. ve 16. yüzyıllar arasında onar yıllık aralar halinde tutulan tahrir defterleri aracılığı ile ulaşılmaktadır. Tahrir defterlerine ait kayıt tutumları 17. yüzyılda değişime uğramıştır ve sonrasında otuzar yıllık aralar ile kaydedilme kararı alınmıştır. Bu tarihten sonra eyalet, sancak, kaza ve köylere dair nüfus bilgileri yaklaşık sayılar ile ortaya konmuştur.³⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nda kaynakların yönetimi gereği fethedilen bölgelerde yaşayan halkın sayımının yapılması Kanuni Sultan Süleyman döneminde düzenli yapılsa da 17. yüzyıldan itibaren bu sayımlar düzensizleşmiştir.³⁹

1826 yılında da yeniçeri ocağının kaldırılmasının ardından doğan yeni koşulların gerekliliği nedeniyle modern anlamda yapılan ilk sayım, 1830 genel nüfus sayımıdır. Bu sayım yaş, meslek ve din bilgileri içerdiği açısından önemlidir.⁴⁰ 1831 nüfus sayımı Gümüş'e dair de ayrıntılı bilgilerin elde edildiği ilk sayım olmuştur. Bu sayımda hem çalgıcı tayfası adıyla mesleki anlamda hem de gayrimüslimlerin Müslüman halktan ayrılarak yabancı sıfatıyla kişi sayıları belirtilmiştir. Gayrimüslim halkı yabancı başlığı altında ayrıntılandırılması bizim aydınlatmak istediğimiz asıl konumuz olan Gümüş'teki gayrimüslim halkın nüfusu hakkında da ilk bilginin sağlanması açısından önemli olmuştur. Bu veriler toparlandığında Müslüman sayısı 2751 ve yabancı 444 olmak üzere toplam 3.195 kişi olarak kaydedilmiştir (Grafik 1).⁴¹

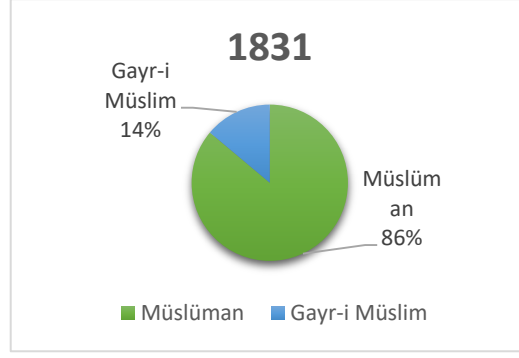
³⁷ Serdal Balcı, *Cumhuriyet Döneminde Amasya(1923-1950) "İdari, Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yapı"*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2014, s. 19-23.

³⁸ Ahmet Caner Çatal, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya Şehrinin Demografik Yapısı ve İskân Siyası*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2019, s. 55.

³⁹ Cemal Ekin, *Kayseri Kayabağ Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005, s. 24.

⁴⁰ Mehmet Güneş, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", *Gazi Akademik Bakış*, C. 8, S. 15, Kış 2014, s. 222; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (Çev.: Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 239.

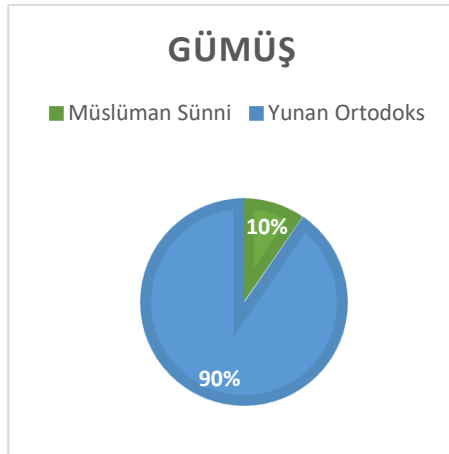
⁴¹ Karpat, 2010, 239; Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1943, s. 151.

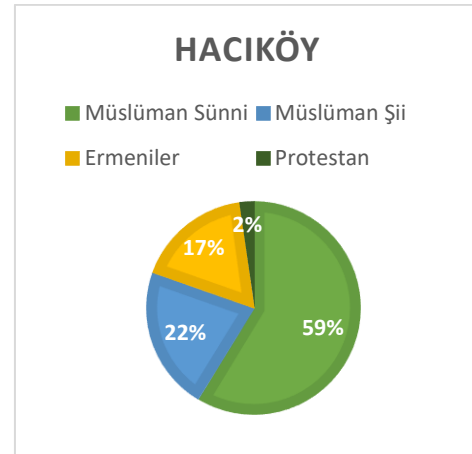
Grafik 1. 1831 Yılı Nüfus Dağılımı

Sultan II. Abdülhamit dönemi Amasya sancağı kayıtlarına bakıldığında 1870 tarihli salnamede Gümüş ve Hacıköy halinde ayrı nahiyeler olarak Merzifon kazasına bağlı olduğu anlatılmaktadır. 1871 salnamesinde ise kaza özelliklerini taşıdığı halde nüfusu ayrı değerlendirilmeyip nüfus kısmında Merzifon'a bağlı nahiyeler şeklinde yer almıştır.⁴²

1875-1880 yılları arasında Fransız coğrafyacı ve gezgin Cuinet'in gerçekleştirdiği Anadolu gezisinde Gümüşhacıköy'e dair nüfus kayıtları da yer almaktadır. Bu kayıtlarda nüfus bilgileri Hacıköy ve Gümüş olarak ayrı ele alınmış ayrıca mezhepsel farklıklar da aktarılmıştır. Gümüş'te yaşayan halkın %90'ını Ortodoks Rumların geri kalan %10'luk kısmın da Müslümanlar tarafından oluşturduğunu aktarmıştır (Grafik 2-3).⁴³

Grafik 2. Cuinet Verilerine Göre Gümüş Nüfus Dağılımı

Grafik 3. Cuinet Verilerine Göre Gümüşhacıköy Nüfus Dağılımı

⁴² Edip Uzundal, "Sultan II. Abdülhamit Dönemi Amasya Sancağının İdari Yapısı (Salnamelere Göre)" (Bildiri), *III. Uluslararası Geçmişten Günümüze Merzifon ve Amasya Yöresi Sempozyumu 2015*, s. 249.

⁴³ Vital Cuinet, *La Turquie D'asie: Géographie Administrative, Statistique*, Nebu Press, C.1, s.765-766.

1874 yılında temelleri atılan Şura-yı Devlet'in hazırladığı Sicil-i Nüfus Nizamnamesi II. Abdülhamit'in onayına sunulmuştur. Bu sayımın özelliği Osmanlı imparatorluğunda nüfus sayımlarında ilk kez kadın nüfusunun da ayrıca sayılması ve herkese nüfus cüzdanı verilmesi hakkında gelen düzenlemedir. 1881 yılında yapılan nüfus sayımında Gümüş ile ilgili ayrıntılı bilgiye yer verilmemiştir.⁴⁴ Bunun nedeni Gümüşhacıköy'ün kaza statüsüne yükselmesi ve Gümüş'ün nahiye olarak Gümüşhacıköy'e bağlanmasıdır. Gümüş'te yaşayan halkta Gümüşhacıköy başlığı altına eklenerek genel kayıtlar aktarılmıştır. Bu sayıma dair kayıtlar tabloda yer almaktadır (Tablo 2).⁴⁵

Tablo 2. 1881 Nüfus Dağılımı

	MÜSLÜMAN	RUM	ERMENİ	PROTESTAN
KADIN	9.938	1.045	1.286	70
ERKEK	10.309	1.104	1.314	80
TOPLAM	20.247	2.149	2.600	150

Halkın hem etnik farklılıkları hem de cinsiyetlere göre tutulmuş olan verilerinin aktarıldığı bu sayım bölge ile ilgili en ayrıntılı nüfus bilgisine ulaştığımız ilk sayımdır. Böylelikle Gümüşhacıköy kazasında toplam 25,146 kişi yaşadığı tespit edilmiştir. Bölgede yaşayan Rum nüfusun bölgede yaşayan toplam halkın %8.54'ünü oluşturduğu görülmektedir.

Amasya göç hareketleri Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyılın sonlarında ekonomik, siyasal ve askeri alanlarda batının gerisinde kalmasına bağlı olarak toprak kayıpları yaşamasına neden olmuştur. Kaybedilen topraklarda yaşayan Müslüman nüfusun göç hareketi ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ile göç eden gayrimüslim nüfusun Anadolu'nun içlerine yerleştiği gözlemlenmiştir.⁴⁶ Sivas vilayetine bağlı Amasya sancağı da göç alan yerlerden biri olurken

⁴⁴ Hasan Yüksel, "Osmanlı'da Modern Anlamda Yapılan İlk Nüfus Sayımına Göre Divriği'nin Demografik Yapısı", *Nüfus-Bilim Dergisi*, S. 28-29, C. 73-89, 2006-2007, s. 73.

⁴⁵ Karpat, 2010, 288.

⁴⁶ İbrahim Erdal, *Mübadele (Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 23.

Müslüman nüfusun merkezlere, gayrimüslim nüfusun ise daha çok kazalara yerleştiği anlaşılmaktadır.⁴⁷

Mübadelenin sebeplerine bakmak gerekirse başlangıçta birçok ulusun birlikte yaşadığı Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde içinde bulunduğu kargaşa ortamından yararlanmak isteyen ve bunu dış güçlerin desteğini de arkasına alarak bağımsızlık arzusunu peşine düşmüş olan milletlerin gerçekleştirdiği söylenebilir. Bu uğurda kendi devletlerini sadece kendi milletlerinden oluşturmak isteyen Yunan ve Bulgar halklarının topraklarında yaşayan başta Müslüman olmak üzere diğer toplulukları da topraklarından çıkarmak istemesi sonucunda yaptığı baskılar neticesinde 1912 yılından itibaren yoğunlaştığı gözlemlenen göç hareketleri balkanlardan Anadolu'nun içlerine doğru gerçekleşmiştir. Bu verilere göre göç nüfusu 1912'de 100.000 kişi iken 1913'te 190.334 kişiye yükselmiştir.⁴⁸

1. Dünya Savaşı öncesinde 1914 Osmanlı nüfus sayımında Gümüşhacıköy'de yaşayan halka dair verilere göre Müslüman nüfus sayısı 24.957, Rum nüfus sayısı 3.660, Ermeni nüfus sayısı 3.549 ve Protestan nüfusu sayısı ise 173 kişi olarak yansımıştır.⁴⁹

Lozan Konferansında 1 Aralık 1922 tarihli oturumda Türkiye-Yunanistan arasında mübadele gerekliliği dile getirilmiş ve görüşülme kararı alınmıştır. Mübadele ile ilgili kesin kararın 30 Ocak 1923'te iki devlet arasında temel olarak kabul edildiği görüşmeler olmuştur.⁵⁰ TBMM tarafından 23 Ağustos 1923'te onaylanan bu sözleşme, 25 Ağustos 1923'te yürürlüğe girmiştir.⁵¹

Gümüşhacıköy'de mübadele öncesi 3660 Rum, 3549 Ermeni bulunması nedeniyle onlardan boşalan ev ve arazilere mübadiller yerleştirilmiştir. Amasya'nın diğer ilçelerine göre Gümüşhacıköy'de gerçekleşen iskân faaliyetlerinin kolaylıkla halledilmesi Rum ve Ermenilere ait taşınmaz malların aktarılması ile olmuştur.⁵²

⁴⁷ Balcı, 2014, 70.

⁴⁸ Erdal, 2006, 27-28.

⁴⁹ Karpat, 2010, 377.

⁵⁰ Erdal, 2006, 60-63.

⁵¹ Şerafettin Turan, "Lozan Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1992, (C. 27, s. 214-217).

⁵² Serdal Balcı, "1923 Tarihli Türk-Rum Nüfus Mübadelesinin Amasya'nın Demografik Yapısına Etkisi", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 4, S. 10, 2014 s. 45.

1924 tarihli Amasya muhacir idaresinden alınan defterlerden elde edilen bilgilere göre “Gümüşhacıköy’de birçok bölgede de yaşandığı üzere buraya gelen mübadillerin başka yerde bulunan ailelerinin yanına göçü sorunu yaşanmıştır. Gümüşhacıköy’de mübadeleye tabi olarak 278 hanede 1.199 muhacir gelmiş, bunlardan 9 hanede 36 nüfus çeşitli yerlere nakledilmiş, 22 hanede 100 nüfus ise iskân bölgelerini terk ile Samsun havalisine gitmişlerdir. 26 hanede 136 nüfus Akdağmadeni’ndeki iskân yerlerini terk ederek Gümüşhacıköy’üne gelmişlerdir. Genel harp esnasında kazaya iltica edip geri dönmek istemeyen 130 hane muhacirin yerinde iskân edilmişlerdir. Rumeli’den mübadeleye tabi olmayıp mahallelerinden balkan harbi sonrasında göç etmiş olan 72 hane Boşnak muhacirin de Rum emvali metrukesinde iskân edilmiştir. Mıntıkaya yerleştirilen mübadiller yapılan araç, gereç ve nakdi yardımlar ile müstahsil duruma getirilmiştir.”⁵³

Gümüşhacıköy’e göç sayısı artarken dönemin kaymakamı İbrahim Bey’in göçmenlere verilecek arazi kıtlığı yaşandığı ile ilgili şikâyeti üzerine sadece Rum ahaliden değil Ermenilere ait olan taşınmaz malların da mübadillere aktarılması bildirilmiştir. Gümüşhacıköy’e göçen mübadillerin sadece arazi ve ev alanında ihtiyaçları değil temel ihtiyaçların karşılanması için de Hilal-i Ahmer’den battaniye ayakkabı vb. yardımların da talep edildiği görülmektedir.⁵⁴

Tablo 3. Gümüşhacıköy Nüfus Bilgisi (TÜİK ve ADNKS)

Yıllar	Gümüşhacıköy Nüfusu	Gümüşhacıköy’ün Nüfus Artış Hızı ‰	Amasya’nın Nüfus Artış Hızı ‰	Türkiye’nin Nüfus Artış Hızı ‰
1965	42564	-	-	-
1970	44956	2,73309	14,38	25,19
1975	45061	0,116645	10,02	25,00
1980	46924	2,02533	11,13	20,65
1985	45958	-1,04003	9,72	24,88
1990	35225	-13,2207	0,61	21,71
2000	29795	-4,17564	1,65	18,28

⁵³ Erdal, 2006, 223-224.

⁵⁴ Balcı, 2014, 45.

2007	12847	-28,3892	1,83	14,50
2010	14525	10,21725	31,92	15,88
2015	14267	-0,89608	0,8	13,4

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk nüfus sayımı 1927 yılında yapılmıştır. Bu sayımın sonucunda ülkedeki bölgelere göre nüfus yoğunluğunda görülen artış neticesinde Marmara Bölgesi birinci sırayı alırken Karadeniz Bölgesi'nin de ikinci sırayı almış olduğu görülmektedir. TÜİK verilerine göre 1965'ten itibaren Gümüşhacıköy nüfus artış bilgileri tabloda yer almaktadır (Tablo 3).

Tüm bu veriler doğrultusunda bölgede yaşayan Rum nüfusu 19. yüzyıl içinde artış gösterdiği gözlemlenmektedir. Osmanlı Dönemi son nüfus sayımlarında Gümüşhacıköy'de kaydedilen 3660 Rum, diğer tarihi kaynaklar ve dönem tanıklıklarından anladığımız kadarıyla çoğunlukla Gümüş Kasabası ve çevre mahallelerinde yaşamışlardır. 1924 yılında Lozan Barış Antlaşmasına ek olarak imzalanan Türkiye Yunanistan nüfus mübadelesi kapsamında bölgede yaşayan Gayrimüslim halk Yunanistan'a göç etmiş ve yerlerine bölgeye gelen mübadiller yerleştirilmiştir.

1.5. GÜMÜŞ TARİHİNDE RURLAR

Gümüşlü Rurların yerleşimi Κιουμούς Μαδέν (Kioumóús Matén – Gümüş Maden) ya da Μεταλλείον Σιμ (Metalleíon Sim – Maden Sim) olarak adlandırdıkları kaynaklardan anlaşılmaktadır. Birincisindeki “Kioumous” kelimesi, gümüş kelimesinin Rum şivesiyle söylenişi olup, ikincisindeki “Sim” kelimesi ise Farsça gümüş anlamına gelen kelimedir. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Gümüş'lü Rurlar kasabaya öz dillerinde bir isim vermemiş, yalnızca zaman zaman “maden” anlamına gelen “Metalleíon” adını kullanmışlardır. Bunun sebebi Rurları Gümüş Maden, diğer adıyla “Maden-i Sim” kasabasına sonradan, 18. yüzyıl sonlarında gelmiş olmasıdır.

Gümüşlü Rurlar hakkında bazı çalışmalar bulunmaktadır.⁵⁵ Bunların şüphesiz en önemlisi ve diğerlerine de kaynak teşkil eden, kendisi de 1886'da

⁵⁵ Bu bölümde bahsi geçen kaynaklar bu tez çalışmasından önce yapı ile ilgili bilgi veren yeğane kaynaklar olup, kısaca tanıtılmışlardır.

Gümüş'te doğmuş olan Ioannis Papapetrou tarafından yazılan eserdir.⁵⁶ Gümüş Maden Kasabası'nın Rum tarihi ve folkloru üzerine yazılmış olan eser gerek buradaki Rumların kökeni, yaşam tarzları, eğitimleri, gelenekleri ve ibadetleri hakkında detaylı bilgiler vermesi, gerekse başta konumuz olan Hagios Georgios olmak üzere kilise ve şapellerden bahsetmesiyle oldukça önemlidir. Verdiği bilgilere göre yerleşimin ana kilisesi olan Hagios Georgios'tan sonra, Gümüş'ün hemen dışında, Panagia (Meryem Ana) Vadisi veya Manastır Deresi veya Karadere olarak adlandırılan yerde Hagios Georgios Kilisesi'nden biraz daha küçük başka bir kilise inşa edilmiştir. 1880'de inşa edilen bu kilise Meryem'in Göğe Yükselişi adına (Koimesis tes Theotokou) yaptırılmış olup stili ve dekorasyonu Hagios Georgios'unkine benzemektedir; kilisenin avlusuna rahibelerin ikametgahı, bakımevi ve ziyaretçiler için misafirhane olarak kullanılan bir metokhion da (manastır misafirhanesi) inşa edilmiştir.⁵⁷ Bu iki yapı dışında Gümüş çevresinde Hagios Haralambos, Peygamber İlyas, Hagios Pavlos, Hagios Therapontos adına şapeller yapılmıştır. Ayrıca Karaali Köyü'nde Hagios Theodoros ve Ovacık Köyü'nde Hagios Konstantinos adına kiliseler inşa edilmiştir.⁵⁸

Papapetrou, Gümüşlü Rumların 1800'ler civarında Gümüşhane'den (Argyroupolis) madende çalıştırılmak üzere göç ettirildiklerini ve kısa sürede nüfuslarının artarak kasabanın geliştiğini, Rumların madencilik dışında başta yapı ustalığı, zanaatkarlık ve ticaret işleriyle de uğraştıklarını kaydeder. Kitabın ikinci bölümünde madeni ayakta tutan Rum halkın bu şekilde Osmanlı Devleti'ne çok önemli katkılar sağladığı ve hatta bu sebepten başta vergi konusu olmak üzere imtiyazlara sahip olduğu açıklanmaktadır. Papapetrou eserinde nüfusla ilgili net bir bilgi vermemekle birlikte Gümüş'le ilgili bir önceki kısa çalışmasında 1905 yılında Gümüş'te 300 Rum ailenin bulunduğunu not etmiştir.⁵⁹

Gümüş'ü ele alan bir diğer çalışmada Savva P. Ioakeimidou, Gümüş Rumlarının nüfusunun çevre köylerle birlikte 6000 olduğunu söylemektedir. Bu

⁵⁶ Ιωάννης Παπαπέτρον, *Ιστορική και λαογραφική μελέτη του μεταλλείου Σιμ*, Θεσσαλονίκη, 1951. (Ioannis Papapetrou, *Maden Sim'in Tarihi ve Folklor Çalışması*, Selanik, 1951)

⁵⁷ Παπαπέτρον, 1951, 22-23. (Papapetrou) Günümüzde bu yapının kalıntısı halk tarafından "Kızlar Manastırı" olarak adlandırılmaktadır

⁵⁸ Παπαπέτρον, 1951, 24. (Papapetrou)

⁵⁹ Ιωάννης Παπαπέτρον, "Μεταλλείον Σιμ ή Κιουμίσ' Ματεν Του Νομου Σεβαστειασ", *Ποντιακή Εστία*, Τεύχος 11ον, Αθήναι 1950, σ. 644. (Ioannis Papapetrou, "Sebasteia Eyaleti'ndeki Maden Sim veya Kioumis Maten", Pontiki Estia, Cilt 11, Atina 1950, s.644.)

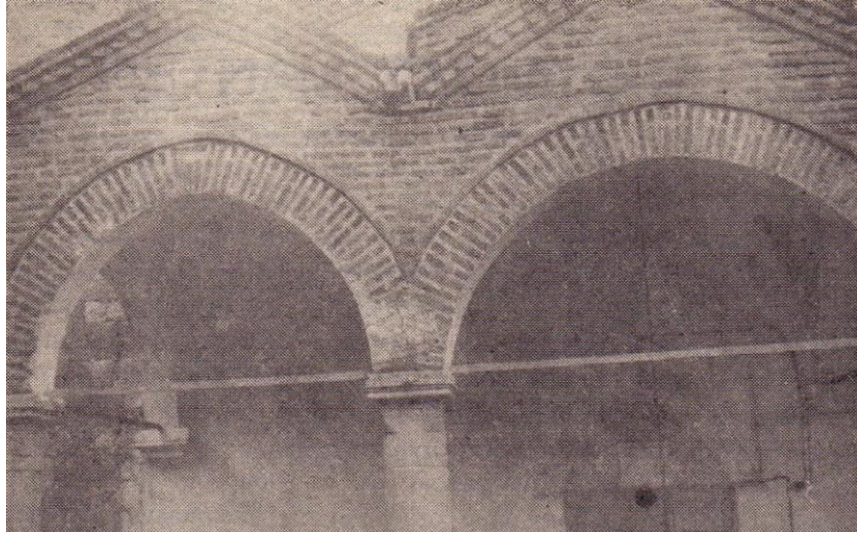
çalışmada da dini yapılardan bahsedilir; aynı zamanda Gümüş'teki Rum okulları hakkında da bilgi verilir. Buna göre, cemaatin dokuz sınıflı bir erkek okulu ve beş sınıflı bir kız okulu vardır. Okullar bir İhtiyarlar Kurulu'nun denetimi altında faaliyet göstermektedir. Okulların bakımı ve öğretmenlerin maaşlarının ödenmesi için ayrılan bütçe, yılda üç yüz ila dört yüz altın Türk lirası tutarındadır. Ioakeimidou, yukarıda bahsettiğimiz Meryem Ana Manastırı'nda Sümela Manastırı'nda kutlananın küçük bir versiyonu şeklinde 15 Ağustos Meryem'in Göğe Yükselişi Bayramı kutlandığını, panayıra Amasya, Merzifon, Gümüşhacıköy, Çorum ve hatta Yozgat'tan insanların katıldığını aktarmaktadır.⁶⁰

Foris Parotidis Gümüş'ü ve Gümüşlü Rumları ele aldığı makalesinde burada yaşayan Rum halkının Gümüşhane'den (Argyroupolis) 1760'lı yıllarda çalışmak amacıyla göç ettikleri bilgisini vermektedir.⁶¹ Çalışmada, zamanla nüfuslarının arttığı, kasabada ortalama 4-5 üyeli 700-800 kadar aile bulunduğu ve toplam nüfusun 3500 ila 4000 aralığında olduğu ile bir kızlar okulu ve bir de erkekler okulu bulunduğu ve başta Hagios Georgios olmak üzere kasabadaki dini yapılardan da bahsedilmektedir (Görsel 1).⁶² Parotidis, nüfusun çoğunun madencilik ve zanaatkarlık yaptığını, bir kısmının Gümüşhacıköy'de demirci, nalbant, zincirci dükkanlarının olduğunu, küçük bir kısmının ise çiftçilikle uğraştığını not etmekte, Kantzoglantos, Danilantis, Gabrilas, Hatumaantis, Terzentis, Kaltsantis ailelerinin Gümüş'teki başlıca aileler olduklarını dile getirmektedir.

⁶⁰ Σάββα Π. Ιωακειμίδου, “Το Κιουμούς Μαδέν ή Μεταλλείον Σιμ”, *Ποντιακή Εστία*, Τεύχος 68-69, Αθήνα 1955, σελ. 3354-3355. (Savva P. Ioakeimidou, "Kioumous Maden veya Metalleion Sim", *Pontiaki Estia*, Sayı 68-69, Atina 1955, s.3354-3355)

⁶¹ Φορη Παροτιδη, "Το Κιουμους Μαντεν «Μεταλλείο αργύρου»", *Ποντιακή Εστία*, τ. 23, 1978, σελ. 341-343. (Foris Parotidis, "Kiumus Maden «Gümüş Madeni»", *Pontiaki Estia*, Cilt 23, 1978, ss. 341-343)

⁶² Yerleşimin ana yapısı olan Hagios Georgios Kilisesi dışında Papapetrou'nun da bahsettiği (bkz: d.n. 56) Meryem Ana'ya adanmış manastır kilisesi ve Hagios Stephanos'a adanmış bir diğer kilise. bkz: Παροτιδη, 1978, 343. (Parotidis)

Görsel 1. Foris Parotidis'in "Gümüş Madeni" Makalesinde Yer Alan Hagios Georgios Kilisesine Ait Görsel (Parotidis. 1978, s. 342)

Gümüş'ten bahseden bir diğer makale Ioannis Papapetrou gibi Gümüş asıllı olan Konstantinos Ustampasidis (soyadı Gümüşlü tanınmış "Ustabaşı" ailesinin Yunanca telaffuzundan gelir) ve Olga Georgiadou tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışmada Gümüşlü Rumların inşaat ustalığı hakkında verilen bilgiler özellikle dikkat çekicidir: Ustalar Merzifon, Amasya, Tokat ve Sivas'ta konutlar, konutların yanı sıra kiliseler, camiler ve okul binaları da inşa etmişlerdir. Yazarlar şehir dışı çalışmalara genellikle Paskalya sonrası (Mart-Nisan) giden ustaların sonbaharda eve döndüklerini belirtmişlerdir. Gümüş'te madenciler ve inşaat ustaları dışında kuyu açmak ve çeşme yapmak konusunda uzmanlaşan pek çok usta olduğu ve onların da çevre il, kasaba ve köylerde işlerini icra ettikleri de verilen bir diğer ilgi çekici bilgidir.⁶³ Söz konusu makalede Türklerin ürünlerini getirip sattıkları çarşı, Kosmidis'in kumaş dükkânı, Ermeni Sirakyan'ın fırını, Kior-Yannis'in bakkalı, Pavlos'un kahvehanesi, Harmanidou'nun uzo dükkânı anılarak kasabanın Mübadele öncesi ticaret hayatının zenginliğinden de bahsedilmektedir.⁶⁴ Makalede göz çarpan ilginç bir detay da nüfus bilgisine yöneliktir. Ustampasidis'e göre Gümüş'te bir zamanlar 1700 Rum aile ve kendi mahallelerinde yaşayan 400 Türk aile bulunmaktadır. 1700 ailenin ortalama 6000 kişiye denk geldiği düşünülürse bu rakamın yukarıda bahsettiğimiz, Savva P. Ioakeimidou'nun verdiği nüfus bilgisiyle örtüştüğü görülür. Yine de Foris

⁶³ Κωνσταντίνος Ουσταμπασιδής, Όλγα Γεωργιάδου, "Κιουμούς-Ματέν, Σεβάστειας", Ποντιακή Ηχώ, Τεύχος 11ον, Αθήναι, 1983, σελ. 56-57. (Konstantinos Ustampasidis, Olga Georgiadou, "Kioumous-Maten, Sebasteias", Pontian Echo, Sayı 11, Atina, 1983, s. 56-57)

⁶⁴ Ουσταμπασιδής, Γεωργιάδου, 1983, 57. (Ustampasidis ve Georgiadou)

Parotidis'in verdiği 3500-4000 kişilik Rum nüfusu Osmanlı nüfus sayımlarına da uygunluğu nedeniyle daha kabul edilebilir görünmektedir.

Yukarıdaki kaynakların hepsinde bahsedilen, Rum işçilerin Gümüş'e yerleşmeleri meselesi Osmanlı kaynaklarında da bulunmaktadır. Çapanoğlu Süleyman Bey'in 1797 yılında maden emini olmasıyla yüksek verim almak için Espiye ve Gümüşhane'den iki nefer (1797-1800 yılları arasında) madencilerin getirildiği bilgisi yer almaktadır.⁶⁵

Bölgeye göç eden madencilerin Gümüşhane'den geldikleri ve Gümüşhane'de yaşayan Rum nüfus popülasyonunun yüksek olduğu bilinmektedir. Madenlerin faaliyetlerini Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren arttırması ve insan gücüne duyulan ihtiyaç nedeniyle nüfus artışı gerçekleşmiştir. Fakat Gümüşhane'de yaşayan büyük çoğunluğu madenci olan Gayrimüslim halkın 18. yüzyıl sonlarından itibaren başka bölgelere göç ettikleri bilinmektedir. Bu göçlerin sebepleri içerisinde Gümüş'e yerleştirilmelerinde olduğu gibi yeni maden sahalarındaki madenci ihtiyacının karşılanması başlıca sebeptir. Ayrıca 1800 yılı sonrası devlet yönetimindeki karışıklık, güvenlik zayıyatı ve teknolojik yetersizlikler de göçlerin diğer sebeplerindedir.⁶⁶

1800'lü yıllarda faaliyet gösteren Merzifon Amerikan Koleji müdürü olan George Edward White'ın hatıralarında bölgede yaşayan Rum halk hakkında aktardığı bilgiler de bölgedeki Rumların menşesine dair bilgileri desteklemektedir. White, Merzifon'da yaşayan Rumlardan: "*Merzifon'daki Rum cemaati birkaç yüz en fazla bin kişiydi. Rum varlığının ve kültürünün üst seviyelerini de temsil etmiyorlardı. Birçoğu birkaç nesil önce Trabzon'daki madenlerden Gümüş'teki gümüş madenlerinde çalıştırılmak üzere getirilen bir madenci klanına mensupturlar. Bugünlerde de madenin kazılması sürmekle beraber yavaş yavaş karlı olmaktan çıkmış ve ataları başta serf olan madenci aileleri ekmeklerini başka yerlerde başka işlerde aramaya başlamışlardı.*"⁶⁷ şeklinde bahsetmektedir.

⁶⁵ BOA, C. DRB9-426; Öcal, 2016, 382.

⁶⁶ Bilgehan Pamuk, "Osmanlılar Zamanında Gümüşhane Hakkında Bazı Bilgiler", Bayram Nazır ve Kemal Saylan, (Ed.), *İl Oluşunun 85. Yılında Gümüşhane Tarihi ve Ekonomisi Sempozyumu Tarih Bildirileri 2010*, 25-28 Mayıs 2010, s.129-135; Coşkun Erüz, Güler Erüz, Raif Kandemir, Güngör Üçüncüoğlu, "Antik Çağ'dan Günümüze Gümüşhane-Torul-Kurum(Gorom-Kromni) Vadisi Demografik Değişimi", (Ed. Ekrem Cengiz), *İl Oluşunun 85. Yılında Gümüşhane Tarihi ve Ekonomisi Sempozyumu Tarih Bildirileri 2010*, 25-28 Mayıs 2010, s. 186-200.

⁶⁷ George E. White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, (Çev.: Cem Tarık Yüksel), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995, s.178.

Ayrıca White öğrencilerinin arasında az sayıda da olsa Rum öğrencilerin olduğundan şu şekilde bahseder: “Rum cemaatinin okulu basit seviyedeydi. Bu yüzden bizim okullarımızla aradaki açığı kapatabilmek için kolejde ve kızlar okulunda birkaç sene için özel sınıflar ayırt ettik”. White zamanla artan Rum öğrenciler için 1884’te okullarına ayrıca bir bölüm eklendiğini, 1914’te Rum öğrenci sayısının 73’e yükseldiğini de aktarmaktadır.⁶⁸

Günümüzde ayakta olmayan Gümüş’te bulunan Rum mektebinin varlığı Osmanlı kaynaklarında “Madensim Rum Mektebi- İbtidai ve rüşdi derecesinde olan bu mektep bir müdür ile yedi muallim idaresinde bulunur. Resmi ruhsatnamesi görülememiş ise de mevcudiyeti iddia kılındığından tetkik kılınacaktır. Üç sıbyan, dört ibtidai, üç rüşdi olmak üzere üç sınıftan ibaret olan bu mektebin, talebesi 270’tir. Mektep binası da iki katlı vasi dershaneleri havi büyük bir dairedir. Bu mektebin inas kısmı varsa da bu sene açılmamıştır. Müstakil binaları yoktur. Mektep civarında heyet-i ruhaniye ikametine mahsus dairede bulunuyorlardır. Bu sene zikür talebesi yoktur. Bir muallim tarafından idare ve tedris olunmak üzere elli talebesi vardır. Tahsil dün mesabesinde dir.”⁶⁹ şeklinde anlatılmıştır.

Elde edilen tüm veriler değerlendirildiğinde bölgeye madenlerde çalışmak için gelen Rum halkın yıllar içerisinde nüfuslarının çoğaldığı ve mübadele dönemine kadar bölgede faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır. Gümüşlü Rumlar Mübadele sonrasında Yunanistan’da önce Patra, Preveze, Lefkada, Korfu, Artan, Yanya gibi Yunanistan’ın batısındaki merkezlere yerleştirilmişler, sonra Selanik’te toplanmışlar ve oradan da günümüzde torunlarının yaşamakta olduğu başta Vyroneia olmak üzere İskeçe, Dırama, Serez, Sidirokastro, Kilkis gibi Yunanistan’ın kuzeyindeki şehirlere yerleşmişlerdir. Ticaret ve sanayi ile uğraşan Atina ve Selanik’e yerleşenler de olmuştur.⁷⁰

⁶⁸ White, 1995, 178,235.

⁶⁹ Seyit Taşer, “Sivas’ta Gayrimüslim Okullar Hakkında Tutulan Rapor (1914)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2012, S.48, s.414.

⁷⁰ Παπαπέτρου, 1951, 107-110 (Papapetrou); Ιωακειμίδου, 1955, 3355. (Ioakeimidou); Παροτιδη, 1978, 345. (Parotidis)

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİ KİLİSELERİ

Bizans kilise mimarisinin devamı olan Osmanlı Dönemi Rum Ortodoks kiliseleri başlangıçta, Erken Bizans kilisesi plan çeşitlerinden olan bazilikal plan tipinde inşa edilmiş kiliselerin neredeyse tekrarı olarak karşımıza çıkmaktadır. Sade, tekdüze, kütleli ve ihtiyaca yönelik inşa edilen kiliseler Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanlarının yayınlanmasıyla değişiklik göstermeye başlamıştır. Rum Ortodoks toplumuna tanınan özgürlüklerin etkileri mimari alanda da kendini göstermiştir. Sosyo-kültürel değişim yeni kilise inşalarında farklı plan tipleri, yapım teknikleri ve üslup alanında bariz yenilikler görülmesine neden olmuştur.

2.1. BİZANS SONRASINDA RUM KİLİSELERİNİN DURUMU VE MİMARİ ÖZELLİKLERİ

1450 yılında fetihten önce III. Gregorius Mamas'ın oturduğu patriklik makamını İtalya'da konsile katılma bahanesiyle terk etmesiyle makam boş kalmıştır. Fetihden sonra Gayrimüslim halkın dini liderinin kutlamaya ve bağlılık bildirmeye gelmemesi ve bu durumun Fatih Sultan Mehmet'in bizzat dikkatini çekmesi neticesinde patriklik makamının terk edildiği ve bu makamın boş olduğu bu şekilde anlaşılmıştır. Fatih'in isteği üzerine Georgios Skholarios çağırılarak Ortodoks tebaanın da onayıyla II. Gennadios adıyla bu makama getirilmiştir.⁷¹

⁷¹ Karaca, 2018, 26-30.

Zagonos Paşa'nın hazırladığı "Ahidname-i Hümayun" isimli Fatih Sultan Mehmet'in Gayrimüslim halka özel yayınladığı ferman ile kilise inşasına dair bazı sınırlamalar getirilmiştir. Fermanın 14. ve 15. maddesinde çan çalmamaları ve yeni kilise inşa etmemeleri şartı ile ibadetlerini yapmalarına izin verildiği yer almaktadır.⁷²

İmar faaliyetlerinin düzenlenmesi kapsamında İstanbul'da ve Anadolu'da 19. yüzyıla kadar süren bu kilise inşa sınırlaması kendi içinde de başka kurallara dayanmaktadır. Örneğin onarım ihtiyacı, kilise cemaatinin divana başvurmaları gerektiği, Bâb-ı Âli ve kadıların yapı ve civarını denetleyerek onarım izni vermeleri halinde onarım yapılabileceği kararına bağlanmıştır. Yeni bir kilise inşası için yanma ve yıkılma durumları söz konusu olması gerekmektedir. Kısmen ayakta olan kiliselerde sadece ihtiyaçlar dahilinde onarımlar yapılabilirken yine bu onarımların eski malzemeler kullanılarak yapılması izni verilmiştir.⁷³ Aynı zamanda kubbe yapımı da yasaklanmış, yapıların dışardan sade ve gösterişsiz olması amacıyla cephelerinde Hıristiyanlık sembollerinin yer almaması da kurallar dahilinde yer almıştır. Yapıların dikkat çekmemesi istendiği için çan kulesi yapımı da kesinlikle yasaklanan unsurlardandır.⁷⁴

Kiliselere getirilen inşa yasağının farklı bir sebebi olarak başkentte artan nüfus ve buna bağlı doğan mekân ihtiyacı olduğu da öne sürülmüştür. Bu görüşe göre azınlıkta olan Gayrimüslim halka hizmet eden kiliselerin camiye dönüştürülmesi ve yeni kilise inşa faaliyetlerinin kısıtlanması daha çok şehirleşmenin getirmiş olduğu ihtiyaçların neticelerindedir.⁷⁵

Her ne kadar kilise inşa izinleri belirli kurallar dahilinde olsa da Hıristiyan halkın ibadet ihtiyaçlarını karşılanması amacıyla halka bir takım başka özgürlükler de tanınmıştır. Fermanda can ve mallarının güvenliği, eski yaşam şartlarına devam edebilme özgürlükleri ve dini liderleri ile Osmanlı İmparatorluğu'nda temsil edilebilme ayrıcalıkları tanınmıştır. Osmanlı yönetiminde yer alan gayrimüslim halkın hakları ayrıca hukuki düzenlemeler ile

⁷² Mahmut H. Şakiroğlu, "Fatih Sultan Mehmet'in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri", *Ankara Ü. D.T.C.F. Fak. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, XIV/25, 1983, s. 211-224.

⁷³ Evangelia Aleksandru, *19. Yüzyılda İstanbul Rum Ortodoks Kiliseleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996, s. 12.

⁷⁴ Zafer Karaca, "Rum Ortodoks Kiliseleri", *Görüş Dergisi*, Eylül-Ekim 2002, s. 52, 72-78.

⁷⁵ Molly Greene, *Osmanlı Devleti ve Rumlar 1453-1768*, (Çev.: Z. Rona), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 77-78.

korunmuştur. Bu düzenleme neticesinde tüm halk zimmet adı verilen anlaşma ile Müslümanlar ve Gayrimüslimler olarak ikiye ayrılmış ardından gayrimüslimler de müşrikler ve ehli kitap olanlar olarak ayrılmışlardır. Bu düzenlemelere göre Osmanlı Devleti himayesini kabul etmeleri neticesinde Hıristiyan halkın cizye ve haraç ödemesi yaptıkları sürece güvence altında oldukları bildirilmiştir.⁷⁶

Osmanlı Devleti'nin yönetim alanında aynı zamanda mali ve askeri alanlarda da sıkıntıya girmesi yönettiği topraklarda da hakimiyetinin zayıflamasına neden olmuştur. Bu zayıflıklar sonucunda dış devletlerin baskısı artmış ve 1774 yılında Rusya ile Küçük Kaynarca Antlaşması imzalanmıştır.⁷⁷ Bunun ardından 1789 yılında yaşanan Fransız Devrimi ile başlayan milliyetçilik akımının etkisiyle artan huzursuzluk ortamının eşitlik sağlanarak çözüleceğini düşünen ve Tanzimat Fermanı'nın temellerini de atan II. Mahmut'un "*Ben tebaamın Müslüman'ını camide Hıristiyan'ını kilisede, Musevi'sini de havrada fark ederim. Aralarında başka türlü bir fark yoktur, cümlesi hakkında muhabbet ve adaletim kanidir*" şeklinde yaptığı açıklama bile Osmanlı Devleti'nin bu dönemde mili devlet isteğinde bulunan halkın verdiği zararların engellenmesinde etkili olmamıştır.⁷⁸

18. yüzyılda II. Mahmut döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda görülmeye başlayan batılılaşma dönemi etkileri Sultan Abdülmecid'in tahta geçmesi ile Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesine zemin oluşturmuştur. Aynı zamanda yeni bir dönemin başlangıcı da olan bu ferman ile Osmanlı Devleti'nde toplumsal eşitliğin sağlanmasını amaçlanmıştır.⁷⁹ 1856 yılında yayınlanan Islahat Fermanı da Tanzimat Fermanı ile azınlıklara verilen hakların genişletilmesini ve imtiyazların arttırılmasını sağlamıştır. Bu imtiyazlar neticesinde bir yerleşim yerinde yaşayan halkın çoğunluğu aynı mezhebe mensup ise kilise, okul, hastane, mezarlık gibi yerlerin tamiri hususunda zorluk çıkarılmayacağı yeniden inşa edilmesi gerekiyorsa padişahın izni ile yapılabileceği bildirilmiştir.⁸⁰ Osmanlı

⁷⁶ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839- 1914)*, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s. 41.

⁷⁷ Bozkurt, 1989, 36-37.

⁷⁸ Bozkurt, 1989, 41. Okuyucu, 2013, 66; Sacit Pekak, "Kappadokia bölgesi Osmanlı dönemi kiliseleri: Örnekler, sorunlar, öneriler", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C. 26, S. 2, 2009, s. 251.

⁷⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V*, TTK Yayınları, Ankara, 1983.

⁸⁰ Bozkurt, 1989, 56.

topraklarında fetihten sonra yaşamaya devam eden gayrimüslim halk hukuki, siyasi, sosyal ve ekonomik alanında özgürlük ve imtiyazlar elde etmişlerdir.⁸¹

2.2.19. YY'DA HİRİSTİYANLARIN OSMANLI TOPRAKLARINDA İMAR FAALİYETLERİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda Lale Devri'nde görülmeye başlanan mimari değişimin başlangıcı Paris'e elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin oradan getirdiği mimari çizimlerle başlamıştır.⁸² Bu dönemde mimari alanda yaşanan değişim aslında toplumsal yapının da yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸³

Lale Devri denilen bu dönemde Barok ve Rokoko sanatı etkileri Osmanlı yapılarında görülmeye başlanmıştır.⁸⁴ 1831 yılında genellikle klasik Osmanlı mimari unsurlarını uygulayan Hassa Mimarlar Ocağı kaldırılarak dönem yapılarında çeşitliliğin oluşmasında katkı sağlayan Ebniye-i Hassa Müdiriyeti kurulmuştur. Bu dönemde batıdan gelen yabancı mimarların etkisi de bu değişimi desteklemiştir.⁸⁵ 18. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan Avrupa sanatı etkisi 19. yüzyılda tamamen hâkim olan neo-klasik üslup devlet sanatı haline gelmiştir.⁸⁶

Batılılaşma eğilimleri Osmanlı topraklarındaki Hıristiyan sanatında, özellikle de kilise mimarisinde de kendine yer bulmuştur. Rum toplumu yeni kiliseler inşa edebilmenin önündeki engeller azaldıkça kiliselerinde farklı plan tipleri, yeni üsluplar, yeni yapım teknikleri ve çeşitli modern bezemelere yönelmişlerdir.⁸⁷ Özellikle Islahat (1856) fermanlarının yayınlanması ile inşa edilen kilise sayısı artış göstermiştir. Anadolu'nun hemen her bölgesinde, 19. yüzyılda, özellikle de 1850'lerden sonra inşa edilmiş çok sayıda kilise bulunmaktadır.

⁸¹ Sacit Pekak, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrimüslim Vatandaşların İmar Faaliyetleri ve Mustafapaşa (Sinassos)" *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 51, Güz 2009, s. 177.

⁸² *Paris'te Bir Osmanlı Sefiri - 28 Mehmet Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016; Nurhan Atasoy, "Barok", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1992, (C. 5, s. 81-83).

⁸³ Doğan Kuban, "Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme", *İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi*, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1954, s. 5-12.

⁸⁴ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2019, s. 276.

⁸⁵ Karaca, 2018, s. 50.

⁸⁶ Semavi Eyice, "XVIII. Yüzyılda Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neo-Klasik Üslubu", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. 9-10, 1981, s. 163-175.

⁸⁷ Karaca, 2018, 647.

Tanzimat sonrası Rum Ortodoks kiliseleri mimarisinde kubbe ve çan kulesi kullanımını konusunda önemli değişiklikler vardır. Bu dönemle birlikte kiliselerde yaşanan değişim naosta da fark edilmektedir: Kiliselerin süslemelerine yansıyan değişim ikonostasis, ambon ve despot koltuğu gibi öğelerde zengin ve Avrupalı etkilerin açıkça görüldüğü dekorasyon tasarımlarına neden olmuştur.

Batılılaşma hareketi ile kilise mimarisinde başlayan değişimler arasında anıtsallık da dikkat çekmektedir. Gayrimüslümlerin yoğunlukta olduğu bölgelerde nüfusla doğru orantılı olarak yapılarda görülen anıtsallık etkisi de artmıştır.⁸⁸ Kilise inşasında 19. yüzyıla kadar yapımı kısıtlanan mimari unsurlardan biri de çan kulesi olmuştur. Islahat (1856) Fermanına kadar yapılması yasak olan çan kuleleri yapılara bitişik ya da ayrı olarak iki grupta karşımıza çıkmaktadır.⁸⁹ Tanzimat öncesinde inşa edilen yapılara sonradan eklenen bu unsur yapıyla bitişik olarak inşa edilmiştir.⁹⁰

Kilise inşa faaliyetlerinin bu döneme kadar sınırlı olması ve kazanılan özgürlük neticesinde öncelikle İstanbul ve akabinde Anadolu'da inşa faaliyetlerinde artış gerçekleşmiştir.⁹¹ 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında etkili olmaya başlayan Neo-Klasik ve Historisist akımlar özellikle 1856 sonrası kilise yapılarının mimarisinde de çok etkili olmuştur.⁹² Aynı zamanda Neo-Barok, Neo-Romanesk ve Neo-Bizanten özellikler de taşıyan çokça yeni ve görkemli yapılar inşa edilmiştir. Yoğunlaşan kilise inşa faaliyetleri 1. Dünya Savaşı'na kadar hız kesmeden devam etmiş ancak gerek ekonomik sebepler gerekse iç çatışmalarla kesintiye uğramış, Mübadele ile tamamen son bulmuştur.

⁸⁸ Aleksandru, 1996, 21-22.

⁸⁹ Okuyucu, 2013, 194-208.

⁹⁰ Karaca, 2018, 632.

⁹¹ Sacit Pekak, "18.-19. Yüzyıllarda Anadolu'da Yaşayan Gayrimüslimlerin İmar Faaliyetleri ve Foça'daki Post- Bizans Kiliseleri" (Bildiri), *Geçmişten Günümüze Foça. Uluslararası Sempozyum: 23- 25 Ağustos 1996*, Foça, (1997), s. 79.

⁹² Karaca, 2018, 47.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YAPI TANITIMI

3.1. GÜMÜŞ YENİ (MADEN) CAMİİ: HAGIOS GEORGIOS KİLİSESİ

Yapı hakkında daha önce bilimsel bir araştırma yapılmamış olduğu tespit edilmiştir. Gümüşhacıköy ilçesine 5 km uzaklıkta olan ulaşımı Gümüşhacıköy-Hamamözü karayolu üzerinden sağlanan Gümüş'te, Maden Mahallesi'nde yer almaktadır (Harita 4).

Harita 4. Yeni (Maden) Camii Konumu (Google Earth)

Bölge halkına göre tahmini olarak mübadeleden sonra birkaç yıl âtil olarak kalan yapı bu tarihten sonra camiye dönüştürülmüştür. Camiye dönüştürülme evresinde yapının doğu ucunda bulunan apsis bölümü yıkılarak güney duvara mihrap ve kuzeypatı köşesine minare eklenmiştir. Günümüzde halen cami işlevini yerine getiren yapı Rumların mübadele ile kasabadan ayrılmasından sonra 1927-1928 yılları civarında cami olarak kullanılmaya başlamıştır. Bölgede bulunan madenin işlenmesinin karlı olmaktan çıkması nedeniyle bölgenin bu tarihten daha önce terk edilmiş olabileceği de düşünülmektedir.

1996 yılındaki depremde büyük hasar gören yapı 2006-2007 yılları arasında Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nce restorasyon çalışması sonucu günümüze kadar ulaşmıştır. Orta tonozun iç yüzeyinde bulunan freskler Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün yapmış olduğu bu restorasyon çalışması sonrasında açığa çıkarılmıştır.

Yapı Rumların mübadele ile kasabadan ayrılmasından sonra 1927- 1928 yılları arasında camiye çevrilmiş olup, günümüzde halen cami olarak kullanılmaktadır.

3.2. YAPININ ADI

Kilise hakkında bilgi veren ulaşabildiğimiz en eski kaynakta Hagios Georgios'a (Aziz Georgios = Aya Yorgi) ithaf edildiği belirtilmiştir.⁹³ Bu bilgiyi veren Papapetrou 1886 Gümüş doğumlu olup yanılması bir hayli düşük bir ihtimaldir. Papapetrou, “Tropaiofóros” (Muzaffaer, Zafer kazanmış) Hagios Georgios adını onurlandırdığını söylediği kilisenin Gümüşhane'nin metropolitan kilisesinin adıyla aynı olmasının Gümüşlü Rumların menşei hakkında bir diğer kanıt olduğunu da dile getirmiştir. Yine aslen Gümüşlü olan Ustampasidis ve Georgiadou da aynı ismi vemektedirler.⁹⁴ Yapının bir detay fotoğrafını da paylaşan Parotidis de yapıdan aynı bahsetmekle birlikte makalesinde bir de detay fotoğrafı paylaşarak tez konumuz olan yapıdan bahsedildiğini netleştirmiştir.⁹⁵

Aziz Georgios'un hayatı hakkında net bilgilere ulaşamazken hayatı ve yaşadıkları hakkında farklı anlatımlar günümüze ulaşmıştır. Hagios Georgios “mücadelede başarı getiren anlamında” “O Tropeoforos” sıfatıyla nitelenen

⁹³ Παπαπέτρου, 1951, 19 (Papapetrou)

⁹⁴ Ουσταμπασίδης, Γεωργιάδου, 1983, 56. (Ustampasidis ve Georgiadou)

⁹⁵ Παροτιδής, 1978, 342. (Parotidis)

"Megalomártus" unvanlı bir azizdir.⁹⁶ Aziz Georgios, İmparator Diocletianus döneminde yaşamıştır. Babası Kapadokyalı annesi ise Filistinlidir. Doğum yeri ile ilgili Filistin ya da Kapadokya olduğuna dair görüşler vardır. Hıristiyanlığın giderek yaygınlaştığı bu dönemde Pagan inancına sahip olan imparator Hıristiyanlığa inananlara baskı ve zulüm uygulamıştır. Ayrıca imparator putlara tapılmasını buna karşı gelenlerin ise işkenceye maruz bırakılmasını emretmiştir. Bu süreçte orduda asker olan Georgios durumdan rahatsız olup Hıristiyan halkın yanında yer alarak zulme karşı çıkmıştır. Bunun sonucunda tutuklanan Georgios'un 287 yılında İzmit'te idam edildiği söylenmektedir.⁹⁷

Müslümanlar arasında Circis ismi ile anılırken nebi ya da salih bir kişi olarak kabul edilmiştir.⁹⁸ 4. yüzyıldan itibaren karşılaşılan Georgios tasvirlerinde genellikle genç, kıvrıkcık saçlı, temiz yüzlü, zırhlı ve pelerinli olarak görülmektedir. Çoğunlukla atlı tasvirleri yer alırken ayakta farklı duruş şekillerinde de karşımıza çıkmaktadır. Belinde kın, sol elinde kalkan, sağ elinde mızrak tutar şekildedir. Erken Hıristiyanlık devrinde savaşçı aziz olarak tasvir edilirken 9. yüzyıldan sonra askeri özellikleri ile tasvir edilmiştir.⁹⁹

En çok karşılaşılan betimlemelerinden biri olan at üstünde ejderi öldürdüğü sahnedir. Betimleme ile Aziz Georgios'un Hıristiyanlığa ve kiliseye zarar verebilecek düşmanlara karşı koruyucu özelliğine dikkat çekmek istenmiştir. Günümüzde Hıristiyanlar tarafından Aziz Georgios Yortusu 6 Mayıs tarihinde geleneksel olarak kutlanmaktadır.¹⁰⁰

⁹⁶ Yunanca "Megalomártus" kelimesi büyük şehit / baş martir olarak Türkçe'ye çevrilebilir. Bu unvan çoğu zaman mucizeler gerçekleştiren ve bu süreçte inanmayanları Hıristiyanlığa döndüren, inancından dolayı dayanılmaz işkencelere maruz kalmış ve tüm Hıristiyanlar tarafında saygı gören din şehitlerine verilir. Bu azizlerin çoğu Hıristiyanlığın Milano Fermanı'ndan (M.S. 313) önce baskı altında olduğu ilk yüzyıllarda yaşamışlardır.

⁹⁷ Durmuş Gür, ve Sinan Yılmaz, "Batı Karadeniz'de Saygı Gören Bazı Azizler "Karadeniz Ereğlisi, Filyos, Safranbolu, Amasra, Bartın, Sinop" (Bildiri), *XX. Uluslararası Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 2016*, Sakarya, 2-5 Kasım 2016, s. 9; Dursun Budak, *Anadolu'da Yaşamış Aziz ve Azize Hayatlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2012, s.119.

⁹⁸ Günay Tümer, "Circis", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1993, s. 26.

⁹⁹ Gür ve Yılmaz, 2016, 10.

¹⁰⁰ Esasında yortu günü eskiden kullanılan Jülyen takvimine göre 23 Nisan'dır. Günümüzde kullanılan Gregoryen takvimine göre 6 Mayıs'a tekabül etmektedir. Ancak yortu Paskalya'dan önceye denk gelirse, Paskalya Pazartesi kutlanır.

Görsel 2. Yapı Tasvirinin Yeri (M. Doğanbaş Arşivi)

Görsel 3. Yapı Tasviri (Tokat VBM Arşivi)

Aziz Georgios'a adanmış olduğu bilgisinin yanında yapıda orta tonoz kemerinde yer alan yapı tasvirinde de Aziz Theodoros isminin geçmesi yapının aslında her iki atlı azize adanmış olma ihtimalini de akıllara getirmektedir (Görsel 2-3).¹⁰¹ Bununla birlikte bu tasvirle ilgili iki ihtimal bulunmaktadır; İlki Amasyalı olan Theodoros'a adanmış bir yapının tasviri¹⁰² veya Gümüşhane'den göç eden madencilerin Gümüşhane'de geride bıraktıkları kiliselerinin temsili amacıyla yapılmış olabileceğidir. Gümüşhane'de bulunan madencilere ait kilisenin "Hagios Theodoros" adını taşıması konumuz olan yapıdaki bu kilise tasvirinin cemaatin hatıratına yönelik olarak yapılmış olabileceğini de düşündürmektedir.¹⁰³

3.3. YAPININ TARİHİ

Kilise olarak inşa edilen yapının batı girişi üzerinde yer alan mermer kitabe maalesef kazınarak tahrip edilmiştir ve okunamamaktadır. Bu nedenle hem kaynaklardan hem de yapıda yer alan boya ile yazılmış tarihlerden yola çıkılarak tarihlendirme işlemi yapılmıştır.

Hakkında daha önce hiçbir bilimsel araştırma yapılmamış olan kilise Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün Doğal ve Kültürel Varlıkları

¹⁰¹ Duvar resminde kilise tasvirinin altında görülen harflerden "A" ve "ΘC" "Άγιος Θεόδωρος (Hagios Theodoros) isminin kısaltması olarak kullanılmış olabilir. Süsleme bölümünde "Yapı Tasviri" başlığı altında ayrıntılı olarak incelenmiştir.

¹⁰² Hem yakınlardaki, Hagios Theodoros'un esas hac merkezi olan Euchaita'da (Çorum, Avkat/ Beyözü) hem de Amasya'da azize adanmış önemli yapılar olduğu bilinmektedir. Bkz: John Haldon, Hugh Elton ve James Newhard (eds.), *Archaeology and Urban Settlement in Late Roman and Byzantine Anatolia*, Cambridge University Press 2018, ss. 217-221; M. Doğanbaş, *Amasya'daki Selçuklu ve Osmanlı Devri Mimari Eserlerindeki Bizans Devri Yapılarına Ait Devşirme (Şipolien) Malzeme Kullanımı*. I. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu, İstanbul: Ofset Yayınevi, 2010, s. 76.

¹⁰³ Bu veri ile ilgili "Yapı Tasviri" kısmında ayrıntılı olarak bilgi verilmiştir.

Koruma Envanteri kayıtlarında (22.06.1993 tarihli 3054 numaralı tescil kararı) 19. yüzyıl kilise yapısı olarak yer almaktadır.¹⁰⁴ Yapının giriş açıklığı üzerinde bulunan kitabesinin tahrip edilmesi dolayısıyla kitabe bilgisi günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte Parotidis yapının günümüzde okunamayan kitabesinde (Görsel 4) 1768 tarihi olduğundan ve bu tarihin Gümüşhane'den 1760'larda Rum madencilerin getirilmesiyle uyumlu olduğundan bahsetmektedir.¹⁰⁵ Gümüş ile ilgili en detaylı çalışmayı yapmış olan Papapetrou ise kilisenin inşasına 1840 yılında başladığı bilgisini vermektedir.¹⁰⁶ Papapetrou, 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın tanıdığı hakla Sultan Abdülmecid'in gözünde ayrıcalığı olan (madeni iyi işlettikleri için) Gümüşlülerin Sultan'dan alınan izinle kilisenin inşaatına hemen başladıklarını kaydetmiştir.¹⁰⁷ Kilisenin, çoğunluğu Islahat Fermanı (1856) sonrasında inşa edilen yapılarda görülen mimari anlamda batılı tesirler bulundurmaması ve yerel özelliklere sahip olması Papapetrou'nun iddiasını güçlendirmektedir.

Görsel 4. Ana Giriş Üzerinde Bulunan Kitabeli Tympanum

Parotidis'in günümüzde okunamayan kitabede olduğunu iddia ettiği tarih belki de şu anki yapıdan önce aynı yerde inşa edilmiş başka bir yapıya ait olabilir; ya da inşa tarihi haricinde Rumların Gümüş'e ilk geliş tarihini de belirtiyor

¹⁰⁴ *Amasya Kültür Envanteri*, Amasya Valiliği, Amasya, 2007, s. 375.

¹⁰⁵ Παροτιδης, 1978, 342. (Parotidis)

¹⁰⁶ Παπαπέτρον, 1951, 19 (Papapetrou)

¹⁰⁷ Παπαπέτρον, 1951, 19 (Papapetrou)

olabilir. Her halükârda Tanzimat öncesinde bu ölçekte ve tarzda bir yapının baştan inşa edilmiş olabileceği zayıf bir ihtimal olup Papapetrou'nun Tanzimat ile bağlantı kurarak verdiği 1840 tarihi daha makul görünmektedir.

Yapının inşası sonrasına geçirdiği değişikliklere katkı sağlayabilecek günümüze gelebilmiş iki yazıt bulunmaktadır. İlki nartheks bölümünde kapının yanında bulunan kemerlerin taşıyıcısı olan konsolların üzerinde yer alan yazıtlardır (Görsel 5-6). İkincisi ise yapı içinde naos bölümü örtü unsuru olan orta tonoz yüzeyinde yer alan İncilci Markos tasvirinin hemen altında tek sıra halinde bulunan yazıttır (Görsel 7). Nartheks kuzey konsolda iki sıra halinde bulunan yazıtta dökülen kısımlar bulunduğu için iki şekilde çevrilmiş, bunlar aşağıdaki tablolarda verilmiştir.

Görsel 5. Nartheks Kuzey Konsolda Bulunan Yazıt

Üst satırda;

Yunanca: “ΤΗ 28ῆ ΙΟΥΝΙΟΥ ΕΠΛΗΡΩΘΗ”

Transliterasyon: TĤ 28ē IOUNIΟΥ EPLĒRŌThĒ.

Türkçe: 28 Haziran'da tamamlanmıştır

Alt satırda;

Yunanca: “Ο [ΝΑΡΘΗ]Ε ΑΠΟ ΤΟΥ ΗΛΙΑ ΤΑΣ ΧΕΙΡΑΣ”

Transliterasyon: Ο (NARThĒ)X APO TOU ĒLIA TAS KHEIRAS

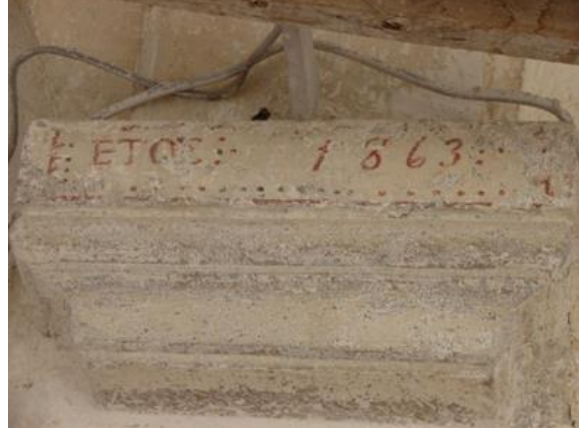
Türkçe: Nartheks, Elias'ın eliyle (yardımıyla)

Alt satır için ikinci çeviri önerisi;

Yunanca: "..... Ο ΝΑΟΣ ΑΠΟ ΤΟΥ ΗΛΙΑ ΤΑΣΧΕΙΡΑΣ"

Transliterasyon: Ο ΝΑΟΣ ΑΠΟ ΤΟΥ ἘΛΙΑ ΤΑΣΚΗΕΙΡΑΣ

Türkçe: bu Naos (kilise), Elias Taskeiras (tarafından)

Görsel 6. Narheks Güney Konsolda Bulunan Yazıt

Yunanca: "ΕΤΟΣ 1863"

Transliterasyon: ÉTOS 1863

Türkçe: 1863 yılı

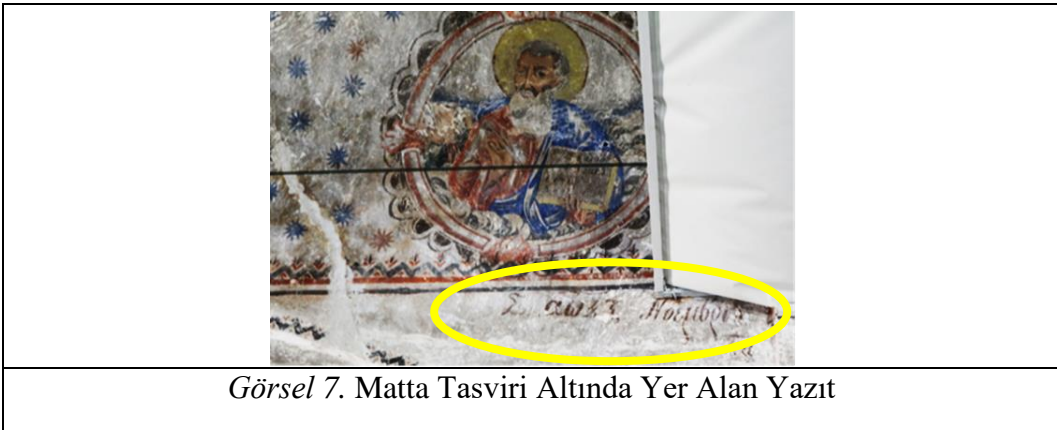
Bu yazılardan iki ayrı anlam çıkmaktadır. İlkinde "Narheks 28 Haziran 1863'te Elias'ın eliyle (yardımlarıyla) tamamlanmıştır" anlamı elde edilirken, ikincisinde "Naos (yani kilise) 28 Haziran 1863'te Elias Taskeiras tarafından tamamlanmıştır" anlamına ulaşılmıştır. Maalesef yazıtın en fazla zarar görmüş ve okunamayan kısmında kilisenin mi yoksa narheksin mi kastedildiği tartışmalıdır. Bununla birlikte gerek narheksin kiliseye sonradan eklenmiş olabileceğine dair izlenimler gerekse portal üzerindeki mermer kitabe dururken neden boya ile narheks konsollarına inşa tarihi yazılmış olabileceğine dair soru işareti, buradaki tarihin (28 Haziran 1863) narheksin eklenmesiyle (ya da yeniden düzenlenmesiyle) ilgili olması ihtimalini artırmaktadır. Ayrıca yukarıda bahsettiğimiz üzere, kilisenin 1840 yılında inşasına başlandığını dair bilgi kilisenin bu tarihte, narheksin ise Islahat (1856) sonrası yapı donatılarının serbestleşmesi üzerine 1863'te eklendiğini düşündürmektedir. Bir diğer ve zayıf olan ihtimal ise yapımına 1840'ta başlanan kilisenin ancak 1863'te tamamlanmış olabileceğidir. Gümüş'ün çevre illerden iş olacak kadar tecrübeli ustalara sahip

olduğu ve o dönemde kasabanın ekonomik hayatının hareketli olduğuna dair bilgiler düşünülürse yapının 23 yılda tamamlanmış olması akla uygun gelmemektedir.

Batı cephe ekseninde, çatı hizasında bir çan düzeneği bulunduğunu gösteren konsollar yer alır; çan düzeneği de Islahat sonrasında eklenmiş olmalıdır. Papapetrou 1890'da Sultan Abdülhamid artık tamamen özgür bıraktığında, Gümüşlü Rumların kilisenin girişi üzerine taştan bir çan kulesi eklediklerini ve masrafı Haralambos Sarigiannidis tarafından karşılanan 120 dkádon (yaklaşık 154 kg) ağırlığında bir çan astıklarını söylemektedir.¹⁰⁸

Kilise ana binasının özellikle sivri kemerli pencereleri, kemerlerin tuğla dolguları, tuğla ile oluşturulmuş kirpi saçaklar gibi detaylar da Islahat (1856) sonrası inşa edilen kiliselerde görmeye alışık olmadığımız detaylardır. Bu detaylar Post-Bizans mimarisinden ziyade yerel-bölgesel Türk mimarisinde karşımıza çıkar. Yapının inşa kitabesi sağlam olmadığı ve arşiv kayıtları bulunamadığı için inşa tarihi (1768, 1840 ya da 1863) halen tartışmaya açıktır fakat çalışmamız sonucunda vardığımız sonuçlar neticesinde en güçlü ihtimal 1840 yılıdır.

Kilisede yer alan bir diğer tarih ise orta tonozun orta kısmında İsa ve İncil yazarlarının tasvirlerinin bulunduğu duvar resminde, tonoz içinde bulunan İncil yazarı Matta tasvirinin hemen altında yer alan 25 Kasım 1867 tarihidir. Bu tarih yapının duvar resimlerinin yapıldığı tarih olmalıdır. Yapının inşa tarihini 1840 kabul etmemiz halinde kilisenin duvar resimlerinin inşasından 27 yıl sonra yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Papapetrou bu duvar resimlerini hakkında da önemli bilgiler vermekte olup bunlara “Süsleme” bölümünde değinilecektir.

Görsel 7. Matta Tasviri Altında Yer Alan Yazıt

¹⁰⁸ Παπαπέτρον, 1951, 21 (Papapetrou)

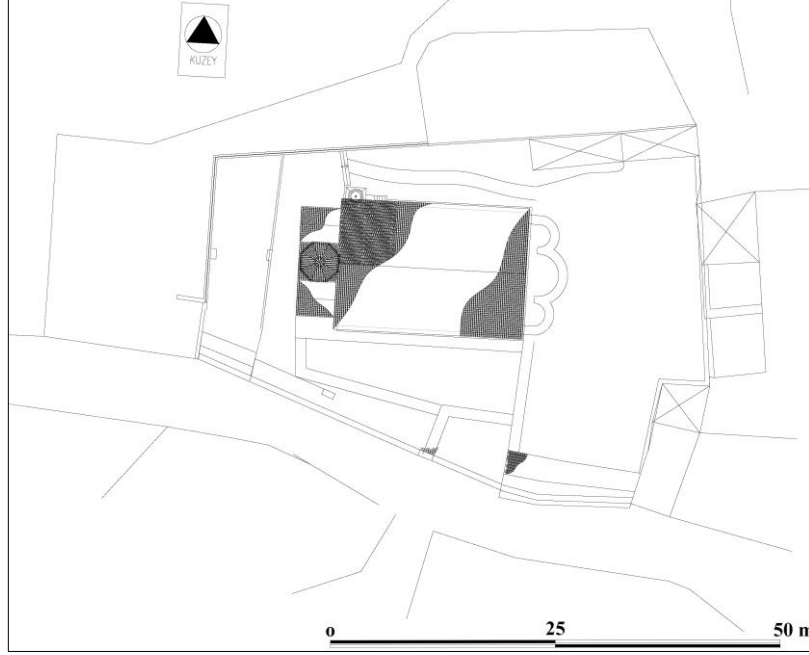
Yunanca: “Σ αωξζ Νοεμβρίου κα’”

Transliterasyon: S aōxz Noemvriou ka’

Türkçe: 25 Kasım 1867

3.4. MİMARİ TANITIM

3.4.1. Plan

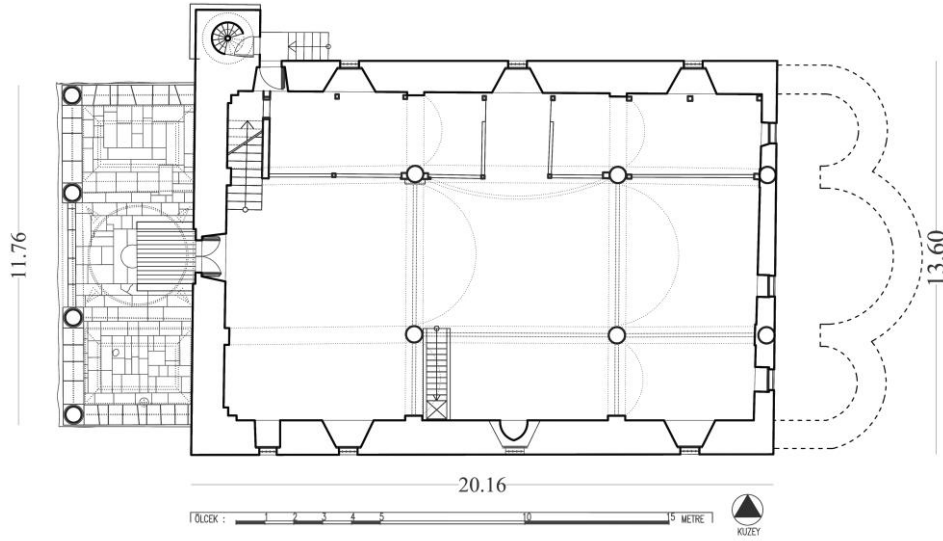
Çizim 1. Vaziyet Planı (Tokat VBM Arşivinden İşlenerek)

Asimetrik bir avlusu bulunan yapı eğimli arazi üzerine inşa edilmiştir. Yeni Maden Cami (Hagios Georgios Kilisesi) doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı tonozlu bir bazilikadır. Yapının merkezinde naos, doğuda yıkılmış olan apsis bölümü yerine örülen düz bir duvar ve batısında yapıdan daha dar dikdörtgen formda inşa edilmiş sütunlu kemerli düzenlemesi ile açık tipte bir nartheks bulunmaktadır. Yapının yer aldığı avluya iki ayrı açıklıkla girilmektedir; ana giriş güneybatı yönünde bulunmakta ikinci giriş ise kuzeydoğu köşesinden inilen on üç basamaklı merdivenle sağlanmaktadır. Avlunun merkezinde ana yapı bulunurken güneybatı köşesinde gusülhane ve tuvaletler, kuzeybatı köşesinde ise abdesthanenin yer aldığı dikdörtgen formlu mekân yer almaktadır (Çizim 1).

Yapı doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı inşa edilmiş olup tonozlu bazilika tipindedir.¹⁰⁹ Yapı orijinal planında batıda nartheks, ortada naos ve

¹⁰⁹ Yapının ölçüleri (nartheks ve apsis dahil) doğu-batı doğrultusunda 29,77 m kuzey-güney doğrultusunda 13,60 m.'dir.

doğuda üçlü apsis düzenlemesi ile üç bölümden oluşmakta iken, camiye çevrilme aşamasında apsisler yıkılmış, kuzeybatı köşesine ise minare eklenmiştir (Çizim 2).

Çizim 2. Yapı Planı (Tokat VBM Arşivinden İşlenerek)

3.4.1.1. Nartheks

Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı nartheks batı cepheye bitişik portiko (revak) şeklindedir. Batı cephede dört sütun ile üçlü kemer, kuzey ve güneyde ise köşedeki sütunlardan batı cephedeki konsollara atılan birer kemer ile düzenlenmiştir.¹¹⁰ Bölümün örtüsü üç ayrı birim olarak ele alınmıştır. İki yanda aynalı tonoz benzeri sistemler, ortada ise geçişleri pandantiflerle sağlanmış kubbe ile örtülüdür.¹¹¹ Kubbeye geçişler pandantiflerin düşey ekseninde iç kısmı ortadan iki yana doğru pahlanarak derinleştirilmiş ikiz kenar ters üçgenler ile sağlanmaktadır. Bunlar sistemin parçası olmaktan ziyade dekoratif unsurlardır. Orta birimde bulunan kubbe, yanlardaki birimlere göre daha yüksektir.¹¹² Nartheks örtü sistemi en üstte kiremitlerle kaplıdır.

3.4.1.2. Naos

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı uzanan naos üçer sütunla iki sıra halinde ayıran üç neften oluşmaktadır.¹¹³ Orta nef yan neflere göre daha geniş

¹¹⁰ Nartheks kuzey-güney doğrultusunda 11,76 m doğu-batı doğrultusunda 4,50 m'dir.

¹¹¹ Kuzey tonozun yerden yüksekliği 6,17 m., güney tonozun 6,39 metre yüksekliğindedir.

¹¹² Kubbenin yerden yüksekliği 7,51 m'dir.

¹¹³ Naos doğu-batı doğrultusunda içten 18,39 m kuzey-güney doğrultusunda 11,30 m'dir., Sütunların çapı 57 cm ve 64 cm arasında değişiklik göstermektedir., Sütunların aralıkları

ve her üç nef de doğu-batı doğrultusunda beşik tonozlarla örtülüdür.¹¹⁴ Naosa giriş batı cephe ekseninde orta nefe açılan kapıdan sağlanmaktadır. Güney ve kuzey cephelerde simetrik ve eş boyutlarda alt seviyede dört, üst seviyede birer pencere açıklığı bulunmaktadır. Kuzeybatı köşede bulunan pencere açıklığı minare eklenmesiyle caminin içerisinden minareye ulaşmak için kapıya dönüştürülmüştür.

Ortada sütunlara oturan kemerler dört yönde duvar payelerine ve konsollara oturmaktadır. Duvarlarda, duvar payeleri arasında da kemerler bulunmakta olup bunlar dış cephelerde saklanmış, iç cephelerde ise duvardan taşırılarak vurgulanmıştır. Doğru-batı atımlı kemerler doğrudan başlıklar üzerine oturtulmuşken, kuzey-güney atımlı kemerler tonozları destekleme görevlerine uygun olarak sütun ve paye eksenlerinde konsollara oturtulmuştur.¹¹⁵

3.4.1.3. Bema

Bema kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Yapının doğu ucunda oluşan yıkılma sonucunda apsis ve bu kısma ait bölümün de yıkılmış olduğu düşünülmektedir. Yıkılan bölüm düz bir duvar ile kapatılmıştır. Bemanın düz duvar içinde kısmen görülen sütunlar hizasından naostan ayrılmış olabileceği düşünülmektedir.

3.4.1.4. Apsisler

Bizans mimarisinde sıkça görülen ve Post-Bizans mimarisinde de sıklıkla karşılaşılan dışa taşkın üç apsis düzenlemesi bu yapıda da görülmektedir. Yapının camiye çevrilme evresinde yıkılmış olan bu bölüme ait zemin seviyesinde kalmış izler hâlâ varlığını sürdürmektedir. Doğru cephede bulunan kemer izleri ve zeminde yer alan kalıntılardan yola çıkarak apsisin mimari özellikleri hakkında çıkarımda bulunabilmek mümkündür.¹¹⁶

Apsis düzenlemesi kuzey-güney yönlü uzanmaktadır ve yapının beden duvarlarına göre daha alçak tutulmuştur. Kemer kalıntılarında anlaşıldığı üzere

değişmekte doğu batı yönlü incelendiğinde doğudan itibaren 4. 55, bir sonraki sütuna olan uzaklık 6,43 metre, son sütun ile olan uzaklığı 6,11 metredir.

¹¹⁴ Kuzey yan sütuna kadar olan genişliği 2.53 m'dir. Güney yan nef sütuna kadar genişliği 2.67 m'dir, Orta nef sütunlar hariç genişliği 4,90 m'dir.

¹¹⁵ Üst seviyesi başlıklardan 2.70 m yukarıdadır.

¹¹⁶ Ana apsis 4.71 m, yan apsisler 2.50 m. genişliğindedir. Ana apsis derinliği 2,53 m yan apsisler ise 1.3 m.'dir.

ana apsis yan apsişlere göre daha yüksek ve geniştir. Üçlü ve dışa taşkın olan apsis simetrik ve eşit büyüklükte yan apsişlere sahiptir. Doğu cephe alt kotta yer alan pencere açıklıklarındaki lento ve sövelerin yapının orijinalinde apsislerde yer aldığı ve apsişlerin ekseninde yer alan orijinal pencerelere ait oldukları düşünülmektedir.

3.4.1.5. Minare

Yapının kuzeybatı köşesinde yer alan minare sonradan inşa edilmiştir.¹¹⁷ Minare temelde kuzey yapı duvarına bitişik ve kürsü bölümü kare profillidir.¹¹⁸ Minareye ulaşım kuzeyde bulunan açıklıktan sağlanmaktadır. Giriş açıklığına dönüştürüldüğü düşünülen pencere nedeniyle yüksekte yer alan bu bölüme ulaşım içten ve dıştan merdivenlerle sağlanmaktadır.

3.4.2. İç Tanıtım

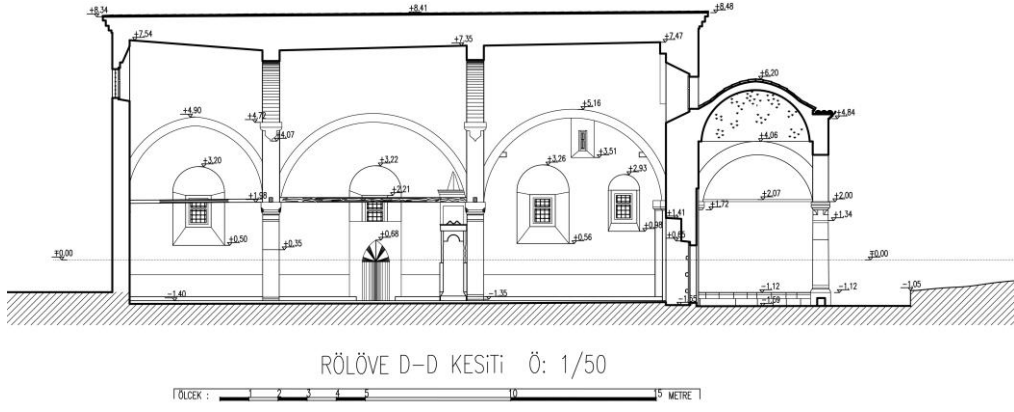
Bu bölümde yapının iç mekân özellikleri tanıtılacaktır (Çizim 3-4). Yapının camiye dönüştürülme aşamasında yapılan değişiklikler ve mevcut mimari dekorasyonu incelenecektir.

Çizim 3. Kuzey Kesit (Tokat VBM Arşivinden İşlenerek)

¹¹⁷ Minarenin yüksekliği 22 m.'dir.

¹¹⁸ Ölçüleri kuzey ve güneyden 1,69 metre, doğu ve batı 2,23 metre genişliğindedir.

Çizim 4. Güney Kesit (Tokat VBM Arşivinden İşlenerek)

3.4.2.1. Naos

Naosa ana giriş batı cephesindeki açıklıktan sağlanmaktadır.¹¹⁹ Bu giriş batı duvarında eksende yer almaktadır ve yuvarlak kemerlidir. Yapıda bulunan ikinci açıklık kuzeybatıda bulunan minare kapısına da açılan, pencereden dönüştürülmüş yuvarlak kemerli kapıdır (Görsel 8-9).¹²⁰ Kuzeybatıdaki giriş ve kuzey yan nef üzerinde bulunan kadınlar mahfiline açılmaktadır. Bu açıklık orijinal yapıda pencere olarak kullanılırken camiye dönüştürme sonrasında kapı işlevi kazandırılmıştır. Bu açıklık kuzeybatı köşeye eklenen minareye yapı içinden geçişi sağlamak amacıyla dönüştürülmüştür. Bu girişe ulaşım içten merdivenlerle kadınlar mahfili kısmından sağlanmaktadır. Aynı açıklığa ulaşım dıştan merdivenlerle sağlanırken amaç içeriden minareye kolay geçiş sağlamaktır.

Görsel 8. Kapı açıklıkları

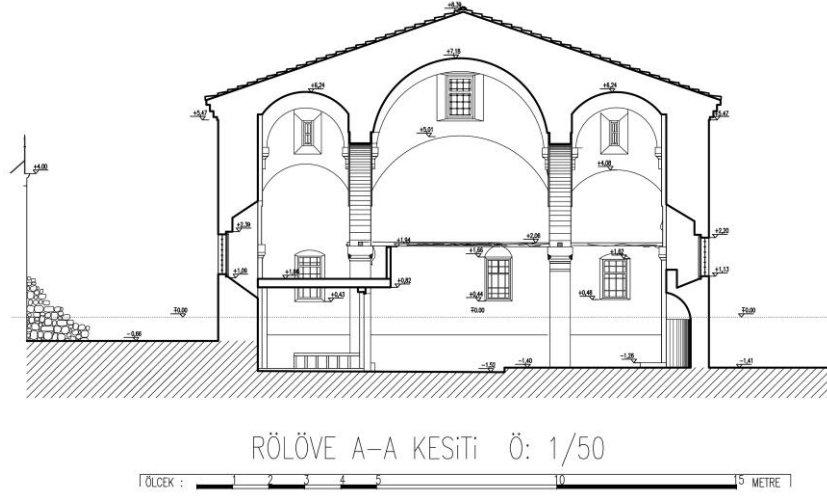

Görsel 9. Batıda Bulunan Ana Giriş Açıklığı

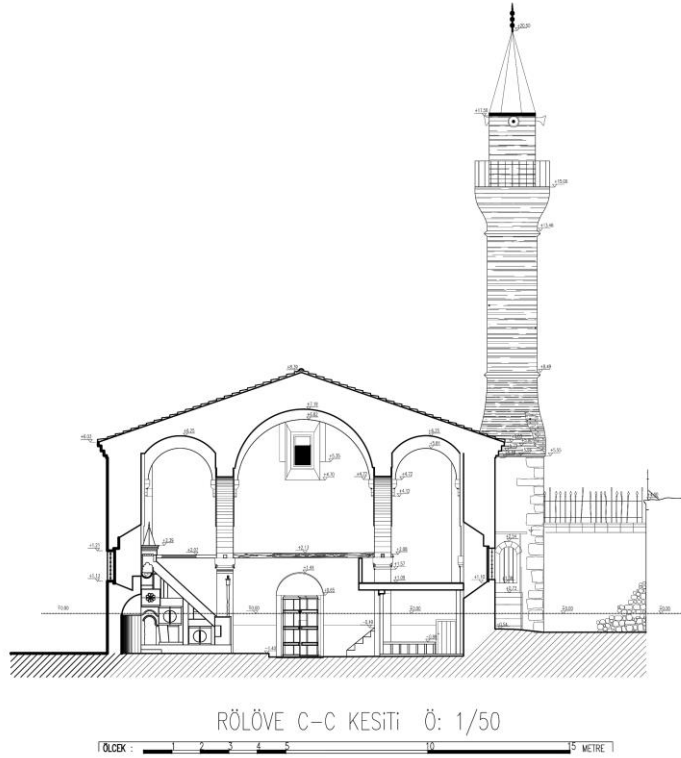
¹¹⁹ Giriş açıklığının genişliği dışta 1.1 m, giderek genişlediği içte ise 1.66 m'dir. Yüksekliği içte eşikten 2.12, dışta 1.97 m'dir. İçte, açıklığın üzerindeki kemer naos zemininden 2.89 m yüksekliğe kadar ulaşır.

¹²⁰ Yan kapının yüksekliği 1,30 m genişliği ise 0,76 cm.'dir.

Dikdörtgen planlı olan naos karşılıklı yerleştirilmiş sütunlara oturan çift yönlü yuvarlak kemerlerle üç nef ayrılmıştır. Ortada bulunan ana nef yan neflere göre daha geniştir (Çizim 5-6).¹²¹ Beşik tonoz ile örtülü olan naosta tonoz örtü sistemini taşıyan sütunlar kare kaideli ve impost tipte başlıklılara sahiptir ¹²².

Çizim 5. Doğu Kesit (Tokat VBM Arşivinden İşlenerek)

Çizim 6. Batı Kesit (Tokat VBM Arşivinden İşlenerek)

¹²¹ Kuzey yan nef sütuna kadar olan genişliği 2.53 m'dir. Güney yan nef sütuna kadar genişliği 2.67 m'dir, Orta nef sütunlar hariç genişliği 4,90 m'dir.

¹²² Kemerlerin zeminden yükseklikleri ortalama 7 m.'dir. Kaidenin yerden yüksekliği 0,30 m sütun uzunluğu 2,72 metre sütundan itibaren başlık uzunluğu 0,44 m'dir.

Görsel 10. Batıdan Doğuya Örtü Sistemine Bakış

Orta nefin merkezinde, kavisli tonoz yüzeyinde freskler yer almakta ve kemer kenarlarında da ince silmeler halinde süslemeler dolaşmaktadır. Güney ve kuzey nefleri orta neften ayıran sütunlara yerleşen kemerler üç silmeli impost başlıklı sütunlar ile taşınmaktadır. Bu silmeler farklı kalınlıkta ve sıralı bir şekilde dizilidir.¹²³ Sütunlar, başlıkların hemen üzerinde kare profilli ahşap gergiler ile birbirlerine bağlanmıştır (Görsel 10).¹²⁴

Görsel 11. Naos, Batıya Bakış

¹²³ Sütun başlıklarının yerden yükseklikleri 3,7 m.'dir.

¹²⁴ Ahşap gergilerin yüksekliği ise 3.6 m.'dir.

Ortada sütunlara oturan kemerler dört yönde duvar payelerine ve konsollara uzanmaktadır. Duvarlarda, duvar payeleri arasında da kemerler bulunmakta olup bunlar dış cephelerde saklanmış, iç cephelerde ise duvardan taşırılarak vurgulanmıştır.¹²⁵ Doğu-batı atımlı kemerler doğrudan başlıklar üzerine yerleşirken, kuzey-güney atımlı kemerler tonozları destekleme görevlerine uygun olarak sütun ve paye eksenlerinde konsollara oturtulmuştur (Görsel 11-12).¹²⁶

Görsel 12. Naos, Doğuya Bakış

Güney nef duvarında alt seviyede dört, üst seviyede bir pencere açıklığı bulunmaktadır.¹²⁷ Güney iç cephede üçüncü pencerenin alt yarısı camiye dönüştürme sırasında buraya mihrap nişi eklendiği için kapatılmıştır.¹²⁸ Eklenen mihrap nişinin bulunduğu kısım hariç diğer alt seviyede bulunan pencereler eş büyüklüktedir.¹²⁹ Üst seviyede bulunan küçük boyutlu pencerenin yapının kilise evresinde gynekaionun aydınlatılması amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir. Güney ve Kuzey cephe pencereleri simetrik ve eş büyüklüktedir. Kuzey cephe

¹²⁵ Gizlenen konsollar duvar hizasından ortalama 6-9 m dışa taşkındır.

¹²⁶ Konsollar başlıkların üst seviyesinden itibaren 2,74 metre yüksekliktedir.

¹²⁷ Alt seviye pencerelerin yerden yüksekliği 1,95 metre, üst kotta bulunan pencerenin yerden yüksekliği de 4.96 metredir.

¹²⁸ Pencere yerden 2,77 metre itibariyle başlamaktadır. 0,53 m genişliğinde 1,36 metre yüksekliğindedir.

¹²⁹ Güney nef alt seviyede bulunan dört pencerenin doğudan itibaren sırasıyla ilk pencerenin genişliği 1,78 m 2,70 metre yüksekliği. İkinci pencere 1,80 metre genişlik 1,90 metre yüksekliğindedir. Üçüncü pencere 1,79 genişlik 2,70 metre yüksekliğindedir. Dördüncü pencere genişliği 0,86 m yüksekliği 1,95 metredir. Kuzey nef duvarı ile simetrik olan cephede bulunan pencere ölçüleri küçük boyut farklılıkları göstermektedir.

pencereleri nef boyunca uzanan kadınlar mahfilinin pencereleri yarı hizasından kesmesi nedeniyle alt bölümleri kapalı durumdadır. Güney cephe üst seviyede bulunan pencere kuzey cephede de bulurken kuzey giriş açıklığı ekseninde yer almaktadır. Orta tonoz doğu ve batı ucundan paravanlarla kapalıdır. Paravanlar tonoz yüzeylerini ve pencereyi yarı hizasından keserek kapatmaktadır. Bu sistem ortada bulunan fresklerin ibadet esnasında kapatılması için restorasyon sonrasında kurulmuştur.

Görsel 13. Naos, Güney İç Cephe

Naosta yer alan minber duvara yaslanmaktadır. Minberin doğusunda yer alan mihrap sonradan açılmış olup yarım daire planlı ve sivri kemerlidir.¹³⁰ Mihrap sonradan açıldığı gibi, hemen üzerinde bulunan pencere de bu düzenleme sırasında kısmen doldurularak küçültülmüştür (Görsel 13).

Kuzey nef üzerinde, nef boyunca uzanan ve bu cephede bulunan pencereleri yarı hizasından kesen kadınlar mahfili yer almaktadır.¹³¹ Minber ve kadınlar mahfili ahşap malzemedendir yapılmıştır.¹³²

Apsislerin yıkılmış olması nedeniyle naos düz bir duvar ile sonlanmaktadır. Duvarda gömülü sütunların kilise evresinde apsisin hemen önünde bulunan, aynı zamanda bemaı sınırlandıran sütunlar olduğu

¹³⁰ Mihrap nişi zeminden yüksekliği 2,08 metre, genişliği 0,94 m, derinliği 0,69 m'dir. Minber ve mihrabın birbirine olan mesafesi 1,73 metredir

¹³¹ Kadınlar mahfili yerden yüksekliği 2,19 metredir.

¹³² Minber ve mahfilde kullanılan ahşap paneller kilisenin orijinal donatılarından ikonostasis ve gynekaion'a aittir; camiye dönüştürme sırasında devşirilmişlerdir. Bu durumun bir benzer örneğine ulaşılamamış olup yapıya özgü bir çözüm olarak görünmektedir.

düşünülmekte ve bu sütunların bir kısmı görünmektedir. Batı duvarda nef eksenlerinde hem alt kotta hem de üst kotta üç pencere açıklığı yer almaktadır.¹³³ Üst kotta bulunan pencereler alt kottaki pencerelere göre küçük boyutlu olup içten yuvarlak kemerlidir. Batı duvara yakın yere konumlanan vaaz kürsüsü yapının güney duvarına yaslanmaktadır.¹³⁴

Görsel 14. Zemin Kaplaması Detayı (M. Doğanbaş Arşivi)

Yapının günümüzde cami olarak kullanılması nedeniyle zeminde yer alan ısıtma sistemi ve halı kaplama döşemeye ulaşımı güçleştirmiştir. Restorasyon sırasında çekilen fotoğraflarından yola çıkarak zeminin bazalt taşından yapılmış karolar ile kaplanmış olduğu anlaşılmaktadır (Görsel 14).

3.4.2.2. Mahfil

Yapının kuzey duvarına bitişik nef boyunca devam eden üst kotta yer alan kadınlar mahfiline çıkış, giriş açıklığının kuzeybatı köşesinde duvara bitişik merdivenlerle sağlanmaktadır (Görsel 16).¹³⁵ Sadece mahfilden minareye ulaşım sağlayan kuzey duvar üst kotta yer alan açıklığa ait kapı sadece içerden açılmakta olup mahfilin kuzeybatı köşesindedir.

Mahfilin orta nefe bakan kısmı şebeke korkulukları ile yapıya açılmaktadır. Mahfilin dış kaplamasını oluşturan ahşap parçaların ikonostasis ya da orijinalde batıda, girişin üzerinde yer alması gereken gynekaiona ait olduğu düşünülmektedir. Mahfil alt seviyede sütunlar hizasında üç ayrı birime ayrılmıştır. Bu birimlerden batıda yer alan bölüm camekanlarla çevrelenmiş ve içinde

¹³³ Alt kotta bulunan pencerelerin yükseklikleri 1,12 m genişlikleri 0,85 m'dir. Üst kotta iki yanda yer alan pencerelerin yüksekliği 0,7 m genişliği 0,25 m ortada bulunan pencerenin ise yüksekliği 1,38 metre genişliği ise 0,85 m'dir.

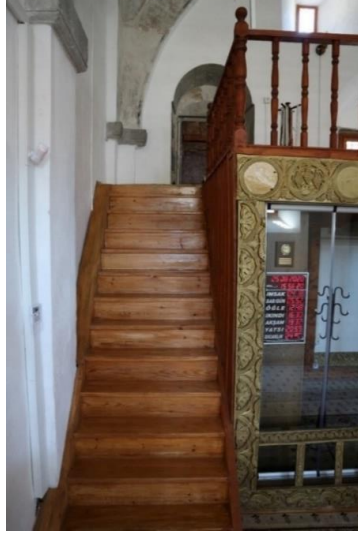
¹³⁴ Vaaz kürsüsünün doğu duvarına uzaklığı 5,7 metredir.

¹³⁵ Mahfilin genişliği 18 m, yerden yüksekliği ise 3,7 m.'dir.

hizmetli odası bulunmaktadır. Orta ve doğuda bulunan diğer birimler ise açıktır (Görsel 15-17-18).

Görsel 15. Mahfil Güneydoğudan Görünüş

Görsel 16. Mahfile Çıkış Sağlayan Ahşap Merdiven

Görsel 17. Mahfil Üst Kat, Batıya Bakış

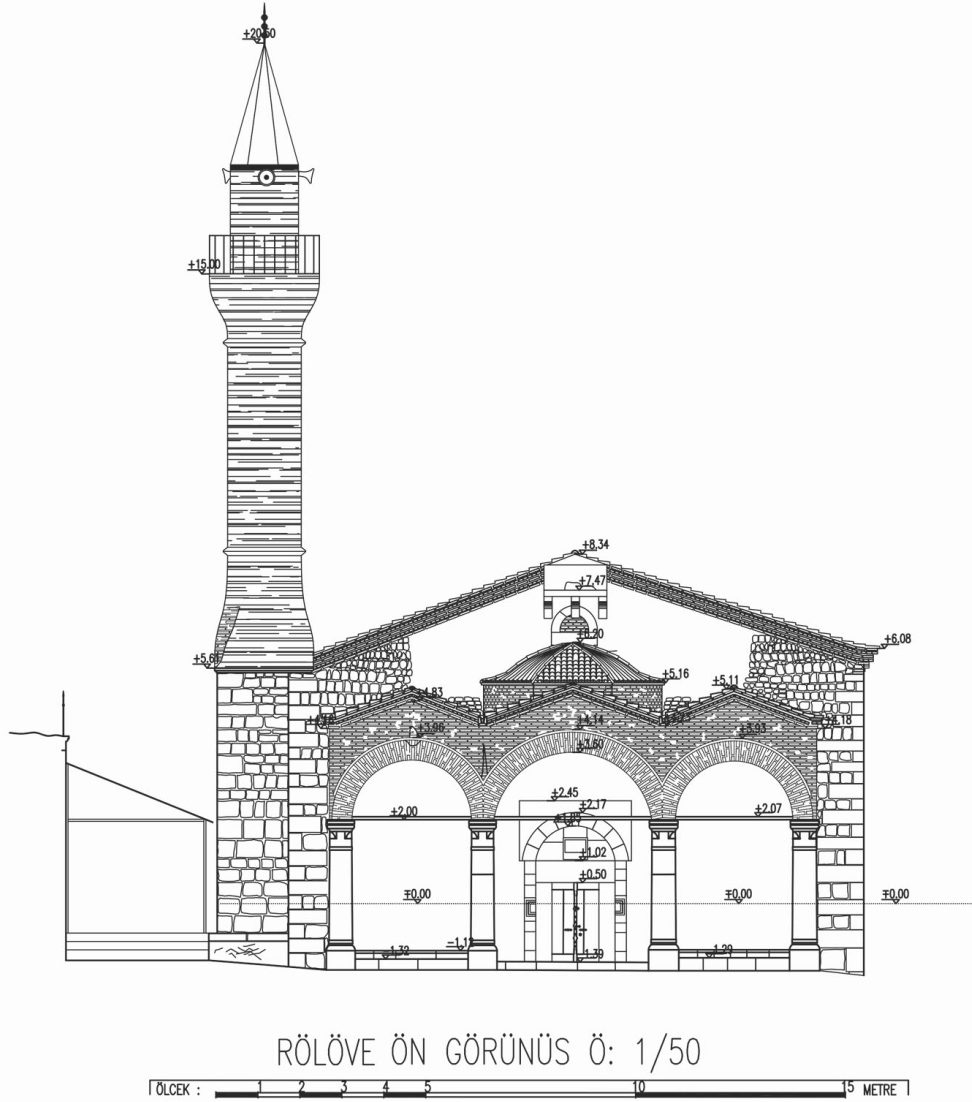

Görsel 18. Mahfil Üst Kat, Doğuya Bakış

3.4.3. Dış Tanıtım

Bu bölümde yapının dış cepheleri yönlerine göre incelenip tanımlanması yapılacaktır. Yapı kısmen eğimli bir arazide konumlanmaktadır. Kuzey cephe zemini daha yüksekken güney cephe zemini daha alçakta yer almaktadır.

3.4.3.1. Batı Cephe

Çizim 7. Batı Cephe Rölövesi (Tokat VBM Arşivinden İşlenerek)

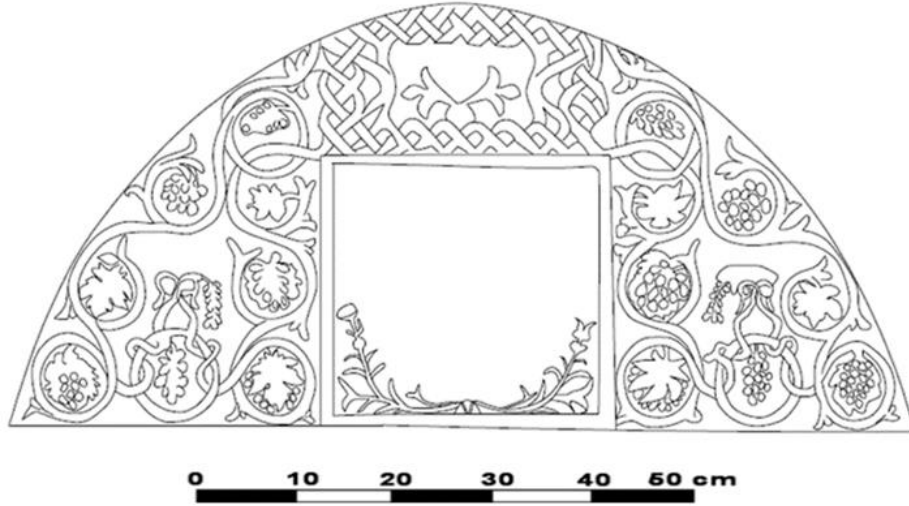
Cephede, ön düzlemde üç kemerli nartheks cephesi görülür (Görsel 19). Dört sütunun taşıdığı revak orta bölümde eşik taşı diğer bölümlerde daha ince olan üst sırası dışa doğru trapez kesitli iki sıra kesme taşla oluşturulmuş sekilerle sınırlandırılmıştır (Çizim 7).¹³⁶ Revak kemerlerini taşıyan sütunlar eş yükseklikte

¹³⁶ Sekilerin yüksekliği 0,50 m genişliği 0,7 m kuzeydeki 3,92 m, güneydeki 3,72 m batıdakilerin ise uzunluğu ise yaklaşık 2,65 m'dir.

ve sütun başlıklarının hemen üzerinde üzengi seviyesinden metal gergiler ile birbirlerine bağlıdır.¹³⁷ Sütunlar yuvarlak profilli olup dikdörtgen kaidelere oturmaktadır.¹³⁸

Görsel 19. Batı Cephe

Çizim 8. Giriş Üzerindeki Tympanum'un Çizimi

Cephenin iç düzleminde girişi sağlayan bir açıklık ve açıklığın üzerinde bitkisel süslemeli tympanum yer alır; tympanumun ortasında kitabe bölümü bulunmaktadır. Tympanumun süslemesi cenneti simgeleyen asma yaprakları,

¹³⁷ Metal gergilerin zeminden yüksekliği 3,60 m'dir.

¹³⁸ Kaidelerin yüksekliği 0,65 m kaidenin bitişinden itibaren 2,55 metre sütun yüksekliği, sütun başlığı ise 0,45 metredir.

üzüm salkım ve dallarının birbirine geçmesi ile oluşturulmuştur. Mermer malzeme üzerine kabartma tekniğinde yapılmıştır (Çizim 8). Merkezde yer alan kitabe bölümü tahrip edilmesi nedeniyle günümüze gelememiştir. Kitabe bölümünün hemen altını dolaşan karşılıklı iki çiçek süslemesi yazıt bölümünü hareketlendirmektedir.

Nartheks, batı beden duvarına göre daha alçak ve dardır.¹³⁹ Batı cephedeki revak düzenlemesinin kemerleri üstünde yükselen üçgen alınlıklar kirpi saçak ile sonlanmakta ve sonrasında nartheks orta biriminin örtü unsuru olan kubbenin sekizgen kasnağı yükselmektedir (Görsel 20).¹⁴⁰

Görsel 20. Nartheks Batı Cephesi, Detay

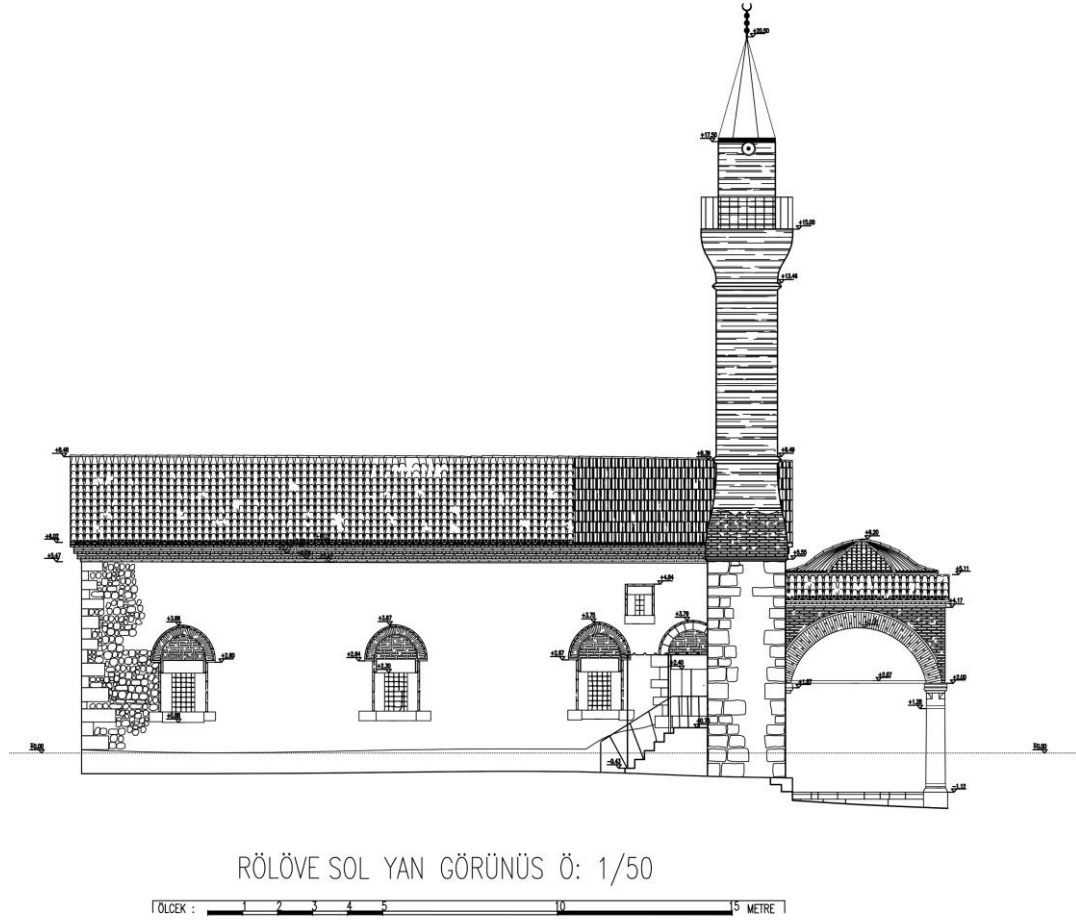
Arka düzlemde üçlü kirpi saçak düzenlemesi ile sonlanan yapı iki yana eğimli kırma çatı ile örtülüdür. Kırma çatının birleşim noktasında üç taş destekle taşınan yatay bir taş ve bu birimin ekseninde yuvarlak kemerli küçük boyutlu kare bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Birleşim noktasında yer alan taşların şu an bir işlevi bulunmamakla birlikte kilise evresinde çan kulesine ait parçalar olabileceği düşünülmektedir.

¹³⁹ Zeminden üçgen alınlık yüksekliği 6,82 m'dir.

¹⁴⁰ Kubbe zeminden iç yüksekliği 7,41 m'dir. Kubbe kasnağı ise 0,80 metre yüksekliğindedir.

Yapının kuzeybatı köşesine sonradan eklenmiş olan minarenin kare kaidesi beden duvarı boyunca yükselmektedir.¹⁴¹ Minare pabuç kısmından başlayarak petek bölümüne kadar sıvalıdır.¹⁴² Kısa piramidal tipte pabuç kısmı, düz gövdesi, balkon şeklinde tırbazanlarla çevrelenen tek şerefesi bulunan minare külah ve alem ile sonlanmaktadır.¹⁴³

3.4.3.2. Kuzey Cephe

Çizim 9. Kuzey Cephe Rölövesi (Tokat VBM Arşivinden İşlenerek)

Yapı eğimli bir arazide yer almaktadır. Kot farkı kuzeyden güneye doğru cephe boyunca devam etmektedir.¹⁴⁴ Kuzey cephede batı yönden arka düzlemde yarım daire kemerli nartheks kuzey cephesi görülür. Alt seviyede zeminde yükselen stylobatlarla sınırlandırılmıştır. Üst seviyede orta birim örtüsü olan

¹⁴¹ Minarenin uzunluğu 22,15 metredir.

¹⁴² Kaide bölümü yerden yüksekliği 7,26 mdir. Kaidenin bittiği noktadan pabuç bitimine kadar 2,68 metre

¹⁴³ Gövde 4,77 metredir. Şerife bölümü 1,54 metre, şerife bitiminden bakır aleme kadar olan kısım 5,50 metre ölçülerindedir.

¹⁴⁴ ±0,3 metre eğim bulunmaktadır.

kubbe kasmağı ve örtüsü görülmektedir. Nartheks birimi devamında arka düzlemde, ana yapının kuzeybatı köşesinde minare görülür (Çizim 9).

Cephede beş pencere açıklığı yer almaktadır. Kuzey cephe alt seviyede yatay doğrultuda eş büyüklükte dört pencere açıklığı bulunmaktadır.¹⁴⁵ Cephedeki tüm pencere açıklıklarına ait söve ve lentolar taştan olup pencere kemerleri tuğla malzemeden oluşturulmuştur. Kemer gözleri de tuğla ile örülen pencereler hafifçe sivri kemerlidir.¹⁴⁶ Pencere açıklıklarından batı uçta yer alan, giriş açıklığına dönüştürülerek yapı içinden minareye ulaşım sağlanmaktadır.¹⁴⁷ Minareye yapı içinden kolayca ulaşılabilme için yapılan bu düzenleme ile uyumlu olarak minarenin girişi de yüksek tutulmuş ve doğusuna sekiz basamaklı bir merdiven eklenmiştir (Görsel 21).¹⁴⁸

Görsel 21. Kuzey Cephe

Diğerlerinden farklı olarak batı uç üst kotta yer alan ve diğer pencerelere oranla küçük olan pencere açıklığının güney cephedeki gibi gynekaionu aydınlatmak amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir. Cephe batı ucunda arka düzlemde ise apsise ait kalıntılar görülmektedir.

¹⁴⁵ Pencerelerin yüksekliği 0,9 m genişliği ise 0,85 m.'dir.

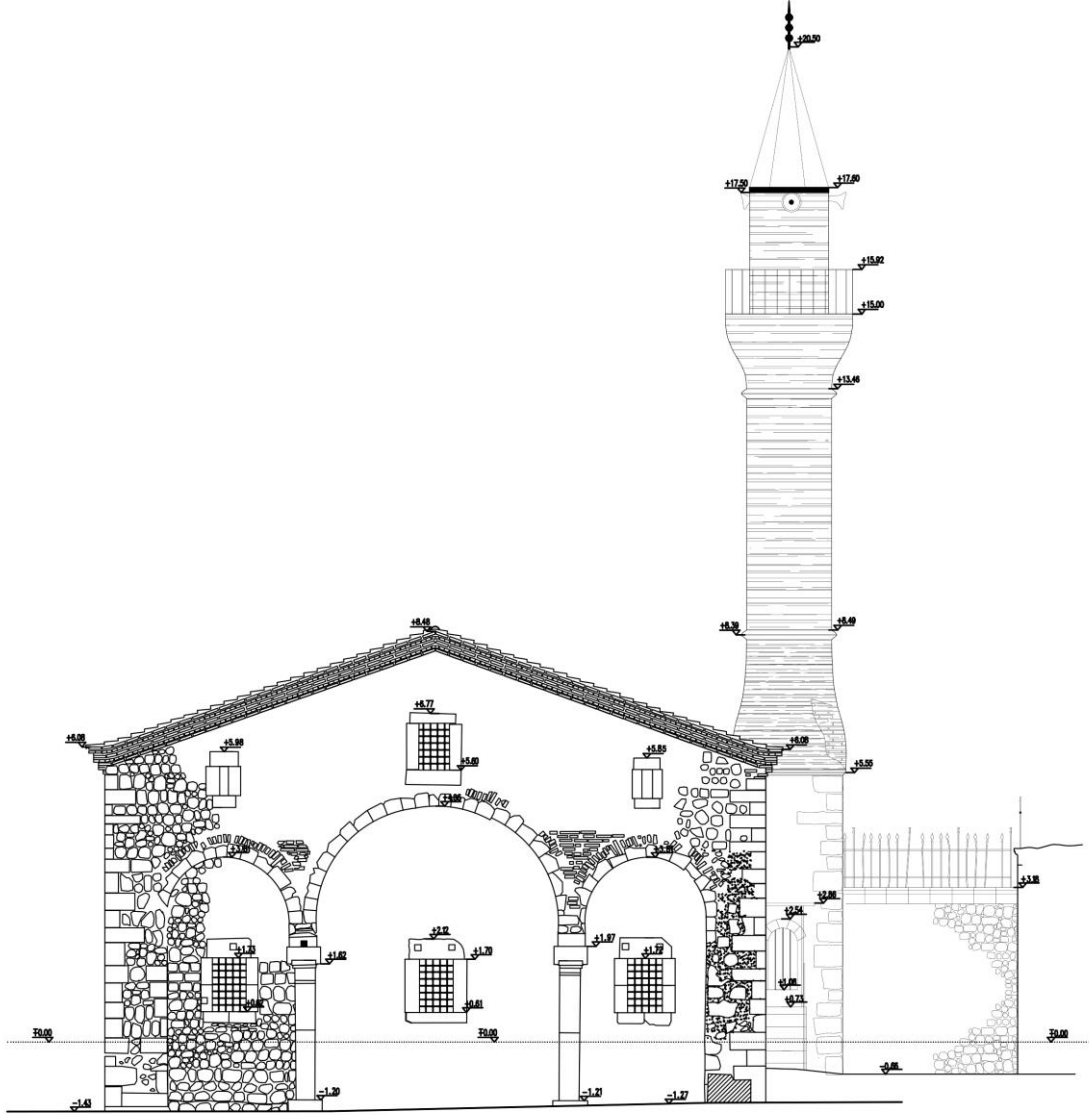
¹⁴⁶ Doğu yönünden itibaren ilk pencereden ikinci pencereye olan uzaklık 5,47 m, ikinci ve üçüncü pencereye olan uzaklığı 5,18 metredir. Üçüncü pencere ile son pencereye olan mesafe ise 2,17 metredir

¹⁴⁷ Kapı yüksekliği yerden 2,90 metre, açıklığa ait kemer yüksekliği 4.29 metredir.

¹⁴⁸ Merdiven yükseklikleri zeminden ilk basamağa kadar 0.42 m'dir. İlk basamak devamında yer alan diğer altı basamak arasında da ortalama 0.15 m yükseklik farkı bulunmaktadır.

Saçak düzenlemesi bir sıra kirpi bir sıra düz olacak şekilde yedi kademe ile oluşturulmuştur.¹⁴⁹ Cephe yapı örtü unsuru olan kırma çatı ile sonlanmaktadır.

3.4.3.3. Doğu Cephe

RÖLÖVE ARKA GÖRÜNÜS Ö: 1/50

ÖLÇEK : 1 2 3 4 5 10 15 METRE

Çizim 10. Doğu Cephe Rölövesi (Tokat VBM Arşivinden İşlenerek)

Doğu cephe zemininde yıkılmış olan apsis düzenlemesinin kalıntıları bulunmaktadır. Kalıntılardan yola çıkılarak apsislerin içten ve dıştan yarım daire planlı olduğu söylenebilir.¹⁵⁰ Bu cephede apsis kemerlerinin izleri ve bema

¹⁴⁹ Saçağın yüksekliği 7,85 m.'dir.

¹⁵⁰ Üçlü apside ait orta kemer yüksekliği 6,10 m yan apsis yükseklikleri 5,30 metredir.

hizasını sınırlayan iki sütunun duvar içerisinde kaldığı görülmektedir (Çizim 10).¹⁵¹ Sütün kaideleri kare prizma altlıklara, sütunlar ise dışbükey silmeli kaidelere oturmaktadır.¹⁵² Yuvarlak profilli sütunlar iki parça ile oluşurken sütun yastıklarının hemen altında demir bilezikler ile kenetlenmiştir (Görsel 22).¹⁵³

Görsel 22. Doğu Cephe ve Avlunun Genel Görünüşü

Doğu cephede altı pencere açıklığı bulunmaktadır. Alt kotta simetrik olarak yerleştirilmiş eş büyüklükte üç pencere açıklığı yer almaktadır.¹⁵⁴ Bu pencerelerin orijinal apsis pencerelerinin lento ve söveleri kullanılarak oluşturulduğu düşünülmektedir. Üst kotta yer alan pencereler alt seviye pencerelerine oranla daha küçüktür.¹⁵⁵ Cephe bir kirpi bir düz olacak şekilde oluşturulmuş yedi kademeli kirpi saçak düzenlemesi ile sonlanmaktadır.¹⁵⁶

3.4.3.4. Güney Cephe

¹⁵¹ Apsis duvar kalınlığı 1 metredir.

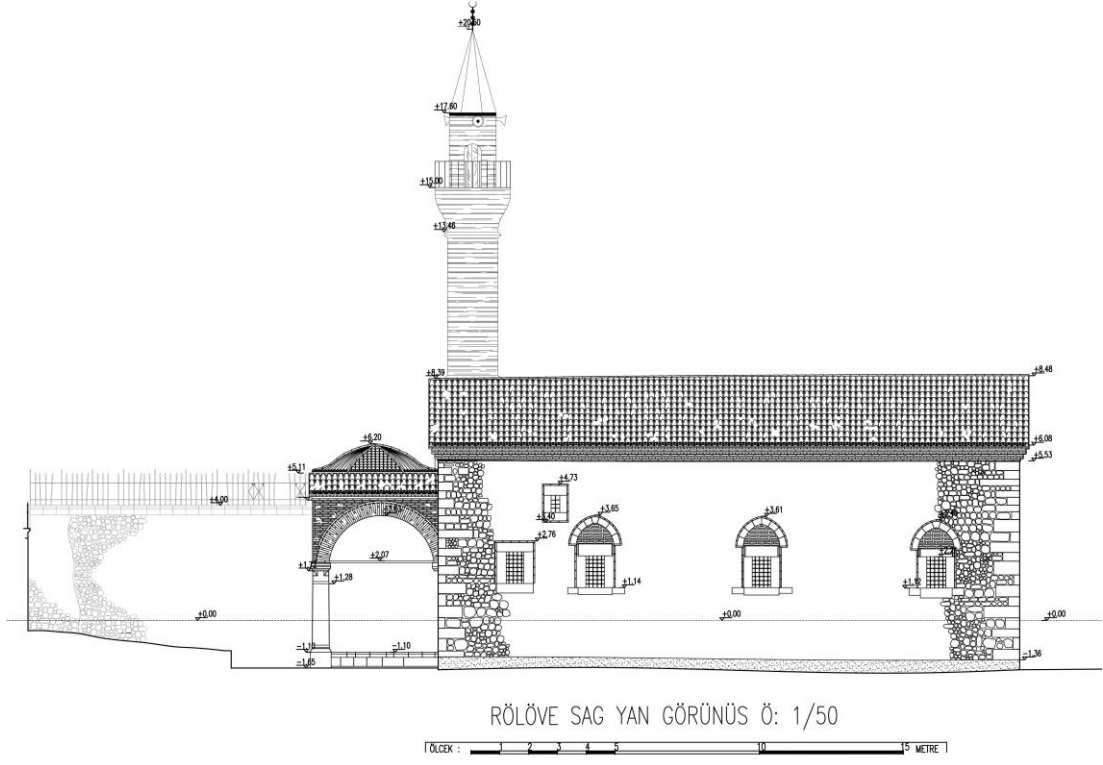
¹⁵² Sütün yüksekliği 3 metre, kaideler ise 0,50 m yüksekliğe sahiptir.

¹⁵³ Sütünlerin çapı ortalama 60 cmdir.

¹⁵⁴ Lentoların yaklaşık genişliği 0,48 m sövelerin ise 0,4 m.'dir.

¹⁵⁵ Bu pencere açıklıkları 90 cm uzunluğunda 45 cm genişliğindedir.

¹⁵⁶ Çatının en yüksek noktası 10.26 m'dir.

Çizim 11. Güney Cephe Rölövesi (Tokat VBM Arşivi)

Görsel 23. Güney Cephe

Kuzey cephe düzenlemesi ile yakın özelliklere sahiptir. Güney cephe batı yönden itibaren incelendiğinde önce arka düzlemde nartheksin kuzey cephesi görülmektedir (Çizim 11). Alt seviyede zeminde yükselen stylobatlar, Üst seviyede ise orta birim örtüsü olan kubbe kasağı ve örtü unsuru görülmektedir.

En arka düzlemde kuzeybatı köşede bulunan minarenin gövde, külah ve alem kısmı görülmektedir.

Cephede beş pencere açıklığı yer almaktadır. Güney cephe alt seviyede yatay doğrultuda eş büyüklükte dört pencere açıklığı bulunmaktadır.¹⁵⁷ Doğu yönden ilk üç pencere sivri kemerlidir.¹⁵⁸ Kuzey cephe pencere kemerlerinden farklı olarak bu cephe pencere kemerleri taş malzemeden yapılmıştır. Kemerler tuğlalardan bir sıra silme ile çevrelenmiştir. Diğerlerinden farklı olarak batı uç ve üst seviyede yer alan pencerelerde kemer düzenlemesi bulunmamaktadır (Görsel 23).¹⁵⁹ Üst seviyede yer alan pencere açıklığının kuzey cephedeki gibi gynecaionu aydınlatmak amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir. Cephe batı ucunda arka düzlemde ise apsise ait kalıntılar görülmektedir.

Cephe bir sıra kirpi bir sıra düz olacak şekilde yedi seviyeden oluşmuş saçak ve kırma çatı ile sonlanmaktadır.¹⁶⁰

3.4.3.5. Minare

Kuzey batı köşede yer alan minare kürsüsü kare profillidir. Pabuç kısmı köşelerde piramidal üçgen tipte iken minare gövdesi ile birleşim noktasında ince bir silme yer almaktadır (Görsel 24-25).¹⁶¹

Çizim 12. Şerefe Kesiti (Tokat VBM Arşivi)

Çizim 13. Minare Gövde Kesiti (Tokat VBM Arşivi)

Yuvarlak planlı gövde kısmına sahip olan minarenin şerefe birleşim noktası ince silme ile sınırlandırılmıştır. Gövde boyunca genişleyen konik biçimli

¹⁵⁷ Pencerelerin yüksekliği 0,9 m genişliği ise 0,85 m.'dir.

¹⁵⁸ Doğu yönünden itibaren ilk pencereden ikinci pencereye olan uzaklık 5,41, ikinci ve üçüncü pencereye olan uzaklığı 5,12 metredir. Üçüncü pencere ile son pencereye olan mesafe ise 2,15 metredir.

¹⁵⁹ Pencerenin yerden yüksekliği 5,1 metredir.

¹⁶⁰ Saçağın yerden yüksekliği 7,18 metredir. Saçağın her bir kademesi 0,11 metredir.

¹⁶¹ Kürsü uzunluğu 7,6 m.'dir., Pabuç kısmının uzunluğu 3 m.'dir.

şerefenin dışı taşkın balkonu şebeke korkuluğu ile çevrenmiştir (Çizim 12-13). Petek kısmında yer alan kapı şerefe bölümüne çıkışı sağlarken piramidal üçgenlerle oluşturulmuş külah ve onun üzerinde yer alan alem ile sonlanmaktadır.

162

Görsel 24. Minarenin Kuzeydoğudan Görünüşü

Görsel 25. Minarenin Kuzeybatıdan Görünüşü

3.5. MALZEME-TEKNİK

3.5.1. Malzeme

Yapı taş, tuğla, mermer, ahşap ve demir malzemelerle inşa edilmiştir. Beden duvarları yoğunlukla kaba yonu taş ile inşa edilmiş olsa da kısmen moloz taş kullanımı da görülmektedir. Yapının oluşturulmasında en çok kullanılan malzeme türü kireçtaşıdır. Bu malzeme haricinde yapıda kullanılan düzgün kesme taşlar ise bazalt taş türündedir.

3.5.1.1. Taş

¹⁶² Gövde uzunluğu 5,12 m.'dir., Şerefe uzunluğu 2,6 m.'dir., Külah uzunluğu 2,55 m.'dir.

Yapı duvarlarının büyük bölümünü oluşturan ana malzeme kireçtaşıdır. Çerçevesiz kaba yonu taşlarla, düzensiz yatay derzli örgü tekniğiyle örülen duvarların köşe bağlantılarında, pencere ve giriş açıklıklarında bulunan söve ve lentolarda, minare kürsüsünde ve kemerlerde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Zemin kaplamasında kullanılan kare formlu taşlar da diğer kesme taşlar ile aynı tür bazalt taştan oluşturulmuştur.

3.5.1.2. Tuğla

Nartheks kemeri, alınlıkları ve kubbe kasnağının tamamı tuğla malzemedен oluşturulmuştur.

Kuzey cephe kemerli pencerelerinde kemer örgüsünde, kemer gözlerinin doldurulmasında, kemerin üzerini takip eden silmede ve sövelerin dış kenarlarında kullanılmıştır. Güney cephe kemerli pencerelerinde ise kemer hariç aynı alanlarda, aynı şekilde kullanılmıştır.

Aynı zamanda kuzey cephe duvarında yer alan giriş açıklığı etrafında da kullanılmıştır. Doğu duvar yan apsislerin kemerlerinin üzerlerinde de dolgu olarak tuğla malzemenin kullanıldığı görülmektedir.

3.5.1.3. Mermer

Yapıda farklı türlerde mermer malzeme kullanılmıştır. Bu parçalar koyu gri, açık gri ve bej renklerinde. Kullanılan gri mermerlerin bir kısmı beyaz damarlıdır. Yapıda kullanılan sütunların kaide ve başlıkları da mermer malzemedен oluşturulmuştur. Stylobat, stereobat ana giriş açıklığını oluşturan söveler ve lentoda da mermer malzeme kullanıldığı görülmektedir. Ana giriş kapısı üstünde yer alan asma yaprakları ve üzümle bezenmiş aynı zamanda yapıya ait kitabenin bulunduğu fakat günümüze yazıt bölümü ulaşmamış olan alınlık kısmında da kullanılan mermer yapının genelinde kullanılan mermer türlerinden farklı olarak bej renktedir. Nartheks zemininde de yer yer mermer kaplamanın kullanılmış olduğu görülmektedir.

3.5.1.4. Ahşap

Batı ve kuzey giriş açıklıklarının kapı kanatları, pencere pervazlarında, minare merdivenleri, naos ve bema sütun gergilerinde ahşap malzeme kullanılmıştır. Minare merdivenlerinde de ahşap malzeme kullanılmış olup

neredeyse işlevini yitirecek derecede tahrip olmuştur. Yapının kuzey nefinde bulunan kadınlar mahfili ise ahşap malzemenin en yoğun kullanıldığı alandır. Minber, vaaz kürsüsü ve kadınlar mahfilinin büyük bir bölümü kilisenin orijinal dekoratif ahşap unsurları devşirilerek oluşturulmuştur. Bu parçaların büyük bir kısmının kilise bölümlerinden olan ikonostasis ve gynekaion birimlerinin camiye dönüştürülürken kaldırılması ve buralara ait parçaların tekrar kullanımıyla oluşturulduğu düşünülmektedir.

3.5.1.5. Bağlayıcı

Yapının bağlayıcı unsuru olan harç malzemesi kireç harçtır. Yapıya ait olan en eski fotoğraflar restorasyon öncesine aittir. Bu fotoğraflarda çok net anlaşılmazken restorasyon sonrası derz dolgusu ile doldurulduğu görülmektedir.

3.5.2. Teknik

Yapı cephe duvarları kaba yonu taş ile düzensiz yatay derz tekniğinde örülmüştür. Nartheks bölümü hem malzeme kullanımı hem teknik açıdan farklılaşırken bu bölümde tuğla malzeme ile düzenli yatay derz tekniği uygulanmıştır.

3.5.2.1. Duvar Örgüsü

Düzensiz yatay derzli örgü tekniğiyle örülmüş olan yapı duvarları taşların araları sıva doldurularak düzensiz ve karmaşık görüntü giderilmiştir. Yapıda, kuzey giriş açıklığı ve kemer destekleri üzerinde kullanılan tuğla malzemenin nartheks kısmı ve kuzey cephe pencere kemerleri haricinde destek dolgu malzemesi olarak kullanılmış olduğu da görülmektedir.

Yapı minaresi kürsü kısmında düzgün kesme taş ile örülmüştür. Minarenin kürsüsü hariç diğer bölümleri sıva ile kaplıdır. Minare içten incelendiğinde bu bölümde de yapıda kullanıldığı gibi kaba yonu taş malzeme ile düzensiz yatay derzli örgü tekniğiyle örülmüş olduğu görülmektedir.

3.5.2.2. Örtü Sistemi

Yapı içten beşik tonoz dışta ise kırma çatı ile kaplıdır. Üç nefe ayrılmış olan yapının orta biriminde yer alan beşik tonozun yan neflere göre daha geniş ve yüksekte yer aldığı görülmektedir (Görsel 26-27). Dıştan kırma çatı ile örtülü olan yapı alaturka kiremit ile kaplıdır.

Görsel 26. Orta Tonoz Açılır Kapanır Panel Altında Kalan Doğu Bölümü

Görsel 27. Orta Tonoz Açılır Kapanır Panel Altında Kalan Batı Bölümü

Nartheks bölümünde üçlü örtü sistemi bulunmaktadır. Yanlarda aynalı manastır tonozu kullanılırken orta birim geçişleri üzerinde dekoratif üçgenler bulunan pandantiflerle sağlanmış olan kubbe ile örtülüdür. Üçlü kırma çatıdan oluşan örtü unsuru orta birimde yer alan kubbenin yanlarda bulunan tonozlardan daha yüksekte yer alması kubbenin ve kubbe kasnağının dışa taşkın tutulmasına neden olmuştur. Kubbe üzeri sekizgen konik çatı ile örtülürken bu bölümde bulunan tüm birimler yine alaturka kiremit ile kaplıdır (Görsel 28-29).

Görsel 28. Naos Çatı Örtüsü

Görsel 29. Nartheks Çatı Örtüsü

3.6. SÜSLEME

Yapıda yoğun ahşap süsleme unsurları ve duvar resimleri bulunmaktadır. Yapının ana süslemesini orta nef tonozundaki figürler oluştururken bunun yanında bitkisel ve geometrik süslemeler de görülmektedir. Yapıda kullanılan renk paleti oldukça zengindir. İsa ve İncil yazarlı kompozisyonda turuncuya yakın kırmızı, mavi, gri ve sarı renkler hakimdir. Figürler naos orta biriminde örtü unsuru olan

tonozda yer almaktadır. Ayrıca kiliseye ait ahşap panellerde rozetler içerisinde kutsal kişi portreleri olduğu, camide kullanılmayan âtil durumda parçaların olduğu da görülmektedir.

3.6.1. Orta Nef Tonozu Orta Bölüm

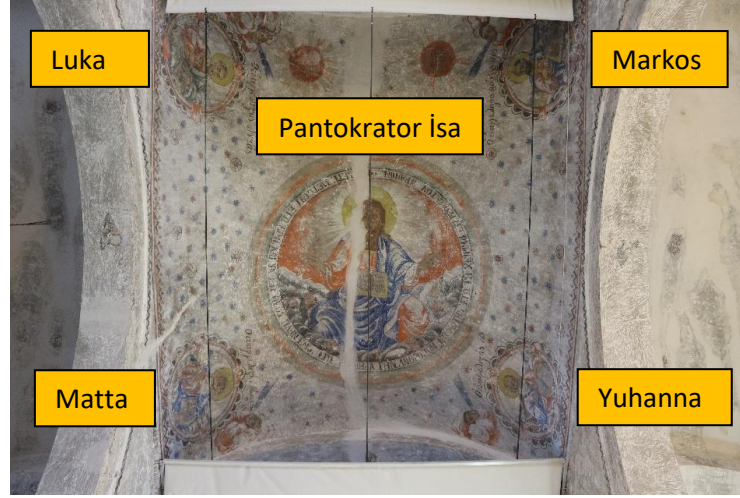
Üç bölümden oluşan orta nef tonozunun orta bölümü kilisenin en önemli dekorasyon alanıdır. Bu resim programının merkezinde Pantokrator İsa dört köşesinde ise İncil yazarları tasvir edilmiştir (Görsel 30). Matta tasvirinin hemen altında, tonoz başlangıcında “Σ αωξξ Νοεμβρίου κα’” (25 Kasım 1867) şeklinde duvar resminin yapım tarihi yer almaktadır (Bkz: “Yapının Tarihi Bölümü”). Duvar resminin kim tarafından yapıldığı da bilinmektedir ki bu 19. yüzyıl Rum kiliseleri için eşine nadir rastlanır bir bilgidir. Ioannis Papapetrou tarafından yazılan Gümüş Maden Kasabası'nın Rum tarihi ve folkloru konulu kitapta resimleri Zografsidis isimli sanatçı tarafından yönetilen Samsun'dan gelen uzman tasvir ressamlarının (άγιογράφοι)¹⁶³ yaptığı, çalışmalarında Gümüş'ün yerlisi olan Anastasios Isaakidis'in (Aslaitzis) onlara yardımcı olduğu kaydedilmiştir. Verilen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla ikonostasiste yer almış olan ikonlar da bu ekip tarafından yapılmıştır. Papapetrou orta tonozdaki resmi şöyle tanımlamıştır: *“Büyük kubbenin ortasında heybetli ve her şeye gücü yeten Pantokrator, dört köşesinde İncil yazarları ve onların etrafında kanatlı meleklerin resmedilmiştir.”*¹⁶⁴

Sahnenin dört köşesinde yer alan İncil yazarları kendilerine has özellikleri ile ayrı madalyonlar içinde tasvir edilmiştir. İncil yazarlarının hemen üzerinde volümlü bulutlar içinden çıkan İsa'ya yönelmiş melek figürleri bulunmaktadır. Bu meleklerin İsa'ya doğru üfledikleri nefesleri İncil yazarlarının İsa'nın hayatını ilahi bir ilhamla aktardıklarını temsil ediyor olmalıdır. İncil yazarlarının ellerindeki kitaplarda yer alan cümleler bunu kanıtlar niteliktedir. İsa'nın üst bölümünde sağında ve solunda güneş ve ay tasviri bulunmaktadır. Bunlar arka planı oluşturan yıldızlarla beraber gökyüzünü (evreni) temsil etmektedirler. Bu arka plan figürlerin gökselliğini göstermekle birlikte İsa'nın etrafındaki yazıt şeridinde yer

¹⁶³ Yunancada ikon ressamı anlamında “άγιογράφος” (agiografos) terimi kullanılır. Çoğulu “άγιογράφοι” (agiografoi) şeklinde yazılır

¹⁶⁴ Παπαπέτρον, 1951, 21 (Papapetrou)

alan "Benim ellerim gerdi gökleri" ifadesi ile vurgulanan İsa'nın "Pantokrator"
(Her şeye gücü yeten / her şeye hükmeden) sıfatını destekler niteliktedir.

Görsel 30. Orta Tonoz Yüzeyinde Yer Alan Figürler

Figürlerin arka planında stilize edilmiş yıldız motifleri serpilmiş şekilde resmedilmiştir. Bu yıldızlar mavi ve kırmızı renklerde karşımıza çıkarken farklı renk ve boyutlardadırlar. Sahnenin kuzey ve güney kısımlarında önce siyah, sonra kırmızı şerit en içte ise siyah renkte zikzaklarla ve kıvrımlar boyunca oluşan yer alan çizgisel çiçek motifleri ile hareketlendirilmiş yer almaktadır.

3.6.1.1. Pantokrator İsa

Görsel 31. Tonozda Bulunan Pantokrator İsa Tasviri

- Tanım** : Pantokrator İsa
- Bulunduğu Yer** : Orta nef tonozu orta bölüm
- Malzeme** : Kum, kireç ve maden oksit veya mineral bazlı boyalar
- Yazıt** : Ἴδετε, ἴδετε, ὅτι ἐγὼ εἰμὶ καὶ οὐκ ἐστὶ Θεὸς πλὴν ἐμοῦ. Ἐγὼ ἐποίησα γῆν καὶ ἄνθρωπον ἐπ’ αὐτῆς. Ἐγὼ τῆ χειρὶ μου ἐστερέωσα τὸν οὐρανόν.
- Transliterasyon:** : "Ἰdete, ἴdete, ὅτι ἐγὼ εἰμὶ καὶ οὐκ ἐστὶ Θεὸς πλὴν ἐμοῦ." "Egὸ epoíēsa gēn kai ánthrōpon ep’ autēs. Egὸ tē kheirí mou esteréōsa ton ouranón."
- Türkçesi** : “Anlayın anlayın ki ben, evet ben O'yum, Benden başka Tanrı yoktur.”¹⁶⁵“Dünyayı ben yaptım, üzerindeki insanı ben yarattım. Benim ellerim gerdi gökleri¹⁶⁶
- Tasvir** : Tonoz merkezinde yer alan Pantokrator İsa figürü evrenin hâkimi olduğunu simgelemektedir. Etrafını üç farklı boyut ve renkte bordür dolaşmaktadır. Bu bordürler sırasıyla gri, kırmızı ve yeşil renkte iken ortada kalan bordür diğerlerine göre daha incedir. Bu bordürlerden sonra İsa'nın içinde yer aldığı madalyonun etrafını tam tur çevreleyen bir yazı kuşağı bulunmaktadır (Görsel 31).¹⁶⁷

Sahnenin tam ortasında madalyon içinde yer alan Pantokrator İsa cepheden resmedilmiştir. Haçlı haleli İsa figürü bu sahnede, bulutlar üzerinde oturur vaziyettedir. İsa'nın haçlı halesinde bulunan başlangıç ve son anlamına gelen alfa ve omega harflerinin çoğu silinmiş olsa da belli belirsiz kalıntıları görülmektedir. İsa'nın üzerinde olduğu bulutlar kavisli olarak resmedilirken bulutların arasından beliren yüzler Tanrı'nın tahtını koruyan meleklerle aittir. Omuz seviyesine kaldırdığı iki eli takdis işareti yaparken karnı üzerinde açık bir İncil bulunmaktadır. Açık olan İncil içinde bulunan yazıda: “Λεγει Κυριος Ο Παντοκρατωρ Εγω Ειμι Α Και Το Ω Αρχη Και Τελοσ” (Legei Kurios O

¹⁶⁵ Tesniye veya Yasa'nın Tekrarı, Tanah'ın ve Eski Ahit'in ilk beş kitabı olan Tevrat'ın beşinci kitabından. Bab 32:39 ilk cümle.

¹⁶⁶ .Yeşaya Kitabı, Tanah'taki son Peygamberlerin ilk kitabı. Bab 45:12 ilk cümle ve ikinci cümlelerin yarısı.

¹⁶⁷ İki ayrı dini metinden oluşturulan bu yazıt genellikle Pantokrator İsa tasvirleri için kullanılmaktadır.

Pantokratōr Egō Eimi A Kai To Ō Arkhē Kai Telos: Yüce Pantokrator der ki, ben Alfa ve Omegayım, başlangıç ve sonum) yazmaktadır.¹⁶⁸

Bizans dönemi Pantokrator İsa sahnelerinden farklı olarak iki elinin de takdis işareti yapıyor olması dikkat çekmektedir. İsa'nın arkasından ışık huzmeleri yayılmaktadır. Kırmızı khiton üzeri mavi himation giymiştir. Pantokrator İsa figürünün giysisi dökümlü ve kolları bileklerine kadar bedeni ise boyun hizasına kadar kıyafet ile örtülüdür.

Orta yaşlı olarak tasvir edilen İsa'nın ten rengi koyu, saçları uzun, sakallı ve bıyıklıdır. 1996 yılında yaşanan deprem sonrası tonozda boydan boya oluşan yarık İsa figürünün sağ kısmında çizgi halinde dökülmeye neden olmuştur.

3.6.1.2. İncil Yazarı Matta

Görsel 32. Tonozda Bulunan Matta Tasviri

Tanım	: İncil Yazarı Matta
Bulunduğu Yer	: Orta nef tonozu, orta bölüm kuzeydoğu köşe
Malzeme	: Kum, kireç ve maden oksit veya mineral bazlı boya
Üzerindeki Yazı	: "Ο` Ευαγγελιστης Ματθαιος"
Transliterasyon	: O` Euangelistēs Matthaíos
Türkçesi	: İncilci Matta

¹⁶⁸ İncil, Vahiy Kitabı 1:8

Tasvir : En dışta içi siyah renkte dolgulanmış beyaz renkli yarım daire biçimli dilimlerle oluşturulmuş dış ereve yer almaktadır. İ ereve ise kırmızı-beyaz renkli ve profilli bir yapısı olduğu izlenimi verilmiş çember biçimindedir. Kırmızı çerçevenin figürün tam başı hizasında ve onun karşı ekseninde hacimli kıvrımlara sahip kırmızı kumaşlarla sarıldığı gürölür. Figürün iki yanında, yatay ekseninde ise kırmızı çerçeveden dışa doğru dñnerek uzanan yine kırmızı renkte kenger yaprağı benzeri motifler bulunmaktadır (Görsel 32).

Yuvarlak bir madalyonun merkezinde yer alan İncil yazarı bulutlar içinde belden üstü resmedilmiş şekilde ve yüzü dñrtte üç profilden bakar halde tasvir edilmiştir. Sağ elinde tüy kalem tutarken diğer eli ile de açık olan İncil'i alttan kavramaktadır. Açık olan iki sayfada “Βίβλος / γενέσε / ος Ἰησοῦ Χριστοῦ, // υιοῦ / δαβίδ [υιοῦ Ἀβρααμ]” (Vıvlos / genése /os Ἰēsoῦ Khristoῦ, //υιοῦ /davíd [υιοῦ Ἀβρααμ] :İbrahim oğlu, Davut oğlu İsa Mesih'in soy kaydı şöyledir) yazmaktadır.¹⁶⁹

Figür kırmızı khiton üzerine mavi himation giymektedir. Başının arkasında sarı bir hale ile saçları kısa ve gri, sakalları beyaz ve göğsüne kadar uzanmaktadır. Portrenin hemen üstünde hangi İncil yazarı olduğu ile ilgili bilgi veren metin yer almaktadır. İncil yazarının atribüsü olan melek figürü sağ kenarında yer almakta fakat tahrip olmuştur.

3.6.1.3. İncil Yazarı Yuhanna

Görsel 33. Tonoza Bulunan Yuhanna Tasviri

¹⁶⁹ Matta İncili, 1:1

Tanım	: İncil Yazarı Yuhanna
Bulunduğu Yer	: Orta nef tonozu, orta bölüm güneydoğu köşe
Malzeme	: Kum, kireç ve maden oksit, mineral bazlı boya
Üzerindeki Yazı	: Ο` Ευαγγελιστης Ιω (άννης)
Transliterasyon	: O` Euangelistēs Iō(ánnēs)
Türkçesi	: İncilci Yuhanna
Tasvir	: Diğer İncil yazarları tasvir edildiği gibi en dışta siyah yarım daire birleşimli bordürle çevrelenmiştir ardından kırmızı renkteki bordür ile figürün tam baş hizasında ve onun ekseninde hacimli kıvrımlar yer almaktadır (Görsel 33). Kırmızı bordürde figürün iki yanında ise karşılıklı olacak şekilde düğüm benzeri motifler yer almaktadır. Diğer İncil yazarlarının tasvirinde olduğu gibi başı sarı bir hale ile çevrelenmiştir. Bedeni bulutlar içinde ve belden yukarısı dörtte üç profilden tasvir edilmiştir. Sol eli ile İncil'i açık tutacak vaziyette yukardan kavrar iken diğer eli ile tüy şeklinde kalemi tutmaktadır. İncil'in açık sayfalarında “Εν ἀρ /χῆ ἦν ὁ Λόγ /ος καὶ / ὁ Λόγος ἦν πρ / ὅς τὸν / Θεόν.” (‘En ἄr /khῆ ἦn ὁ Λόγ /os kai / ὁ Λόγος ἦn pr / ὅs τὸn / Theón : Başlangıçta Söz vardı. Söz Tanrı’yla birlikteydi ve Söz Tanrı’ydı” yazmaktadır). ¹⁷⁰

Bu figürün fiziksel özelliklerinde ise saçının belli kısımları dökülmüş ve sadece kenarlarda kalan saç ile tasvir edildiği görülmektedir. Saçları ve sakalları gri renkte olup sakalları göğsüne kadar uzanmaktadır. Sakal kısmı kısmen zarar görmüştür. Yuhanna tasviri diğer İncil yazarlarına göre farklı özellikler taşımaktadır. Bu özelliklerden biri mavi khiton üzerine kırmızı himation giymiş olması ve gözlerinin karşıya bakar vaziyette değil de İncil’e doğru bakar şekilde tasvir edilmiş olmasıdır. Yuhanna’nın atribüsü olan kartal figürü ise sağ yanında yer almaktadır. Figürün hemen üzerinde tanıtıcı ismi bulunmaktadır.

¹⁷⁰ Yuhanna İncili, 1:1

3.6.1.4. İncil Yazarı Luka

Görsel 34. Tonozda Bulunan Luka Tasviri

Tanım : İncil Yazarı Luka

Bulunduğu Yer : Orta nef tonozu, orta bölüm kuzeybatı köşe

Malzeme : Kum, kireç ve maden oksit, mineral bazlı boya

Üzerindeki Yazı : Ο Ευαγγελιστης Λουκας

Transliterasyon : O' Euangelistēs Loukās

Türkçesi : İncilci Luka

Tasvir : Önce siyah yarım daire birleşimli bordürle çevrelenmiş ardından kırmızı renkteki bordür ile figürün tam kafası hizasında ve onun ekseninde hacimli kıvrımlar yer alırken kol hizasında iki yanında ise düğüm benzeri motifler yer almaktadır (Görsel 34). Merkezde yer alan İncil yazarı Luka da diğer İncil yazarları gibi madalyon içinde tasvir edilmiştir. Başının arkasında sarı renkte hale yer alırken kıyafeti kırmızı khiton üzeri mavi himation giymiş şekildedir. Figür bulutların içinde ve belden yukarısı görünür şekilde dörtte üç profilden tasvir edilmiştir. Luka sol eli ile İncil'i yazar şekilde açık tutmakta ve diğer eli ile tüyden kalemle de yazar durumda resmedilmiştir. Açık sayfalarda 'Επει[δήπερ] πολλ[οί] ἐπε “χείρησαν ἀνατάξασθαι διήγησιν περὶ τῶν πεπληροφορημένων ἐν ἡμῖν πραγμάτων”. (Epi[díper] poll[oi] ἐπε “khírisan

ónatáxasthai diíyisin perì tōn peplirophoriménon én ħmīn pragmatōn: Birçok kişi aramızda olup bitenlerin tarihçesini yazmaya girişti) yazmaktadır.¹⁷¹

Figürün saçları ve sakalları kahverengi ve orta uzunluktadır. Luka'nın atribüsü olan boğa figürü ise dirsek hizasında ve sağ yanında resmedilmiştir. Tanıtıcı ismi figürün hemen üzerinde yer almaktadır.

3.6.1.5. İncil Yazarı Markos

Görsel 35. Tonoza Bulunan Markos Tasviri

Tanım	: İncil Yazarı Markos
Bulunduğu Yer	: Orta nef tonozu, orta bölüm güneybatı köşe
Malzeme	: Kum, kireç ve maden oksit, mineral bazlı boya
Üzerindeki Yazı	: Ο` Ευαγγελιστης Μάρκος
Transliterasyon	: O` Euangelistēs Márkos
Türkçesi	: İncilci Markos
Tasvir	: Diğer İncil yazarlarındaki gibi etrafını saran madalyonun merkezinde tasvir edilmiştir. Bulutlar içinde tasvir edilen Markos haleli ve belden üstü dörtte üç profilden görünür şekilde yer almaktadır (Görsel 35). Bir elinde tüy kalemini tutarken diğer eli ile sayfası açık İncil'i sol kenarından kavramış şekilde resmedilmiştir. İncil'de açık olan iki sayfada; “Αρχ /ή το /ῶ εὐα /Γγελίου // 'Ιης

¹⁷¹ Luka İncili 1:1

/oũ Xp / istoũ” (Arkh /ñ to /ũ eua /Ggelíou // 'Iēs /oũ Khr / istoũ: Tanrı'nın Oğlu İsa Mesih'le ilgili Müjde'nin başlangıcı) yazmaktadır.¹⁷²

Saçları ve sakalı siyah olan figür kırmızı khiton üzeri mavi himation giymiştir. Sağ kenarında atribüsü olan aslan figürü yer almaktadır.

3.6.1.6. Güneş ve Ay

Görsel 36. Tonozda Bulunan Güneş ve Ay Tasvirleri

Tanım : Güneyde güneş, kuzeyde ay tasviri yer almaktadır.

Bulunduğu Yer : Orta tonoz İncilci Markos ve Luka arasında İsa'nın üzerinde

Malzeme : Kum, kireç ve maden oksit, mineral bazlı boya

Tasvir : Kırmızı renkte etrafından ışık huzmeleri yayılan bu iki figür güneşin ve ayın tasviridir. Güneşin içerisinde gülümseyen bir yüz bulunmaktadır; Güneşte gülümseyen bir surat bulunurken Ay ise güneş gibi görünmekle birlikte dairenin üst yarısı profilden resmedilmiş hilal biçimli bir baş içermektedir (Görsel 36).

3.6.1.7. Bordür Süslemeleri

Görsel 37. Kemer Süslemelerini Oluşturan

Görsel 38. Kemer Başlangıcından Süsleme

¹⁷² Markos İncili, 1:1

Tanım	: Bordür süslemeleri
Bulunduğu Yer	: Kemer yüzeyleri
Malzeme	: Kum, kireç ve maden oksit, mineral bazlı boya
Tasvir	: Kemer birleşim noktalarında basit ve çizgisel çiçek motifleri yer alırken kemer iç ve dış hattı boyunca devam eden silmeler halinde zikzak, düz ve kıvrımlı bordürler görülmektedir (Görsel 37-38). Bu süsleme detayları yapının iç dekorasyonu zenginleştirmek ve hareketlendirmek amacıyla kullanılmış olduğu görülmektedir.

3.6.1.8. Yapı Tasviri

Görsel 39. Kemer İç Yüzeyinde Bulunan Yapı Tasviri (Tokat VBM Arşivi)

Tanım	: Yapı tasviri
Bulunduğu Yer	: Orta tonoz batı kemer güney iç yüzeyi
Malzeme	: Maden oksit ve mineral bazlı boya
Tasvir	: Orta tonoz orta bölümünde batıda yönünde bulunan kemerin iç yüzeyinde yer almaktadır (Görsel 39). Üç kubbeli (ya da tonozlu) bir yapı olduğu görülen çizimin orta kubbesi yanlara göre yüksek ve geniş tasvir edilmiştir.

Bu tasvir altında “A” muhtemelen “Αγιος” (Hagios) için kısaltma ve diğer tarafta “Θς”, “Θεόδωρος” (Theodoros) kısaltmaları yer almaktadır. Yapıda bulunan bu tasvir Hagios Theodoros'la ilgili iki ihtimali doğurmaktadır. İlki Amasyalı Aziz Theodoros'un Gümüş'e yakın bir mevkideki Euchaita (Çorum,

Avkat/Beyözü) antik kentinde yer alan ve günümüzde kalıntıları yüzey araştırmalarıyla tespit edilebilen bir yapı ile ilgilidir. Bu yapı tasviri Hagios Theodoros adına inşa edilmiş o kilise ve azize ait kutsal kalıntıların bulunduğu martyionu temsil ediyor olabilir.¹⁷³

İkincisi ise Gümüşhane'de Süleymaniye Mahallesi'nde, Camii Sağır Mevkii'nde bulunan Hagios Theodoros Kilisesi'ni tasvir ediyor olabileceği ihtimalidir. Söz konusu yapı 1480'de madenciler tarafından yaptırılmıştır.¹⁷⁴ 1702 yılında kısmen onarım gören yapının bugün yalnızca apsis bölümü ayakta. Bu ihtimal Gümüş'te yaşamış olan madencilerin Osmanlı belgelerindeki Gümüşhane'den göç ettikleri hakkında bilgiler nedeniyle akla gelmektedir.

3.6.2. Ahşap Elemanlar

Yapıda bulunan ahşap unsurlar neredeyse boşluk bulunmayacak kadar yoğun bezenmiş vaziyettedir. Motiflerle bezeli sayısız ahşap parçalar ince işçilik ürünüdür. Yapının camiye dönüştürülme evresinde tekrar kullanılan bu parçaların çoğunun ikonostasis ve gynecaion bölümlerine ait olduğu düşünülmektedir. Bu parçalar camiye dönüştürme sırasında kadınlar mahfilinde ve minber yapımında tekrar kullanılmıştır.

Kabartma tekniğinde yapılmış olan ahşap parçalar yoğun işçilik ile oluşturulmuş sık bezemeler bulundurmaktadırlar. Ahşap parçaların üzeri günümüzde altın yaldız boya ile kaplanmış durumdadır. Kürsü oturma bölümünden, minber içinden ve ahşap unsurlara ait eski fotoğraflardan bu parçaların kabartmalarının boyalı olduğu ve rozetler içerisinde figürler barındırdığı anlaşılmaktadır.

Yapıda bulunan ahşap unsurların yoğun bezeme programı ve genel olarak tekrar eden motifler görülmektedir. Yapıda bulunan ahşap unsurlar kadınlar mahfili, minber ve kürsü olarak üç başlık altında değerlendirilmiştir.

3.6.2.1. Kadınlar Mahfili

Mahfil kuzey nef boyunca devam etmektedir. Mahfilin uzunluğu 18 m yüksekliği ise 3,7 m'dir. Sütunlar hizasından üç bölüme ayrılan bölüm ahşap

¹⁷³ Haldon, Elton, Newhard 2018, 191-196, 217-221.

¹⁷⁴ <https://gumushane.ktb.gov.tr/TR-231648/merkes-suleymaniye-mahallesi-hagios-theodoros-kilisesi.html> (07 Kasım 2021)

plakalarla oluşturulmuştur. Bitkisel motiflerin yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir (Görsel 40).

Görsel 40. Mahfil (Ortofoto)

Üst hat boyunca devam eden bitkisel süsleme, kuzey ve güney birimde farklılık göstererek bitkisel süslemelerin aralarında yuvarlak rozetler yer alır şekilde düzenlenmiştir. Orta birimde ise birbirini tekrar eden bitkisel motiflerle bezeli oval bir çıkıntının olduğu görülmektedir. Alt seviyede ise yine bitkisel bezemeli ahşap parçalarının birleştirilmesi ile oluşturulmuş, mahfili alt seviyede sınırlandıran kısa korkuluklar bulunmaktadır (Görsel 40-41).

Görsel 41. Güneybatıdan Mahfile Bakış

Görsel 42. Mahfil Direği, Ayrıntı

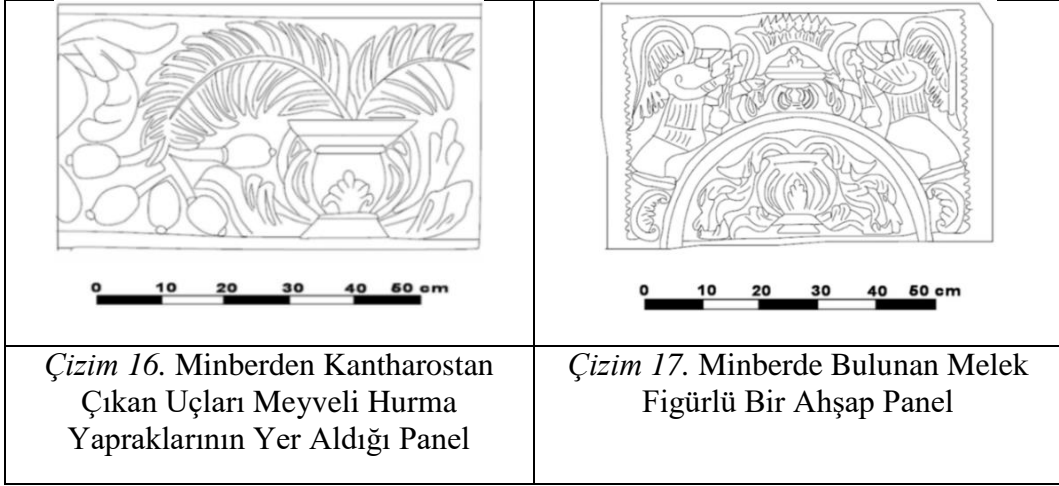
Görsel 43. Mahfil Alt Kat, Batı Bölüm

3.6.2.2. Minber

Yoğun bezemelere sahip olan minberin boyu 4,84 m eni 3,15 m ölçülerindedir. Birçok ahşap panelin birleştirilmesi ile oluşturulan minberde bitkisel bezemelerin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Minberin zemin bölümünde ve merdiven tırabzan kısmında kanatları iki yana açık melek figürleri dikkat çekmektedir (Çizim 14). Batı cephesinde yer alan ellerinde buhurdanlık tutan iki melek figürünün yüz kısımları tıraşlanarak tahrip edilmiş durumdadır (Çizim 17). Yine Hıristiyanlık için önemli sembollerden olan üzüm ve hurma motifleri de dikkat çeken bezemelerdendir (Çizim 16-17).

<p>Çizim 14. Minberde Bulunan Asma Yaprakları ve Üzüm Süslemeli Bir Ahşap Panel Örneği</p>	<p>Çizim 15. Minberin Tırabzanlarında Bulunan Melek Figürlü Bir Ahşap Panel Örneği</p>

--	--

Çok sayıda ahşap panelin birleştirilmesi ile oluşturulmuş olan minber biçim olarak geleneksel minber formunda düzenlenmiştir (Görsel 44-45). Minberin her iki yanında silme kuşaklar şeklinde tutulmuş kanatları açık melek figürlerinin bulunduğu ahşap korkuluklar bulunmaktadır. Yapıda bulunan diğer ahşap unsurlar gibi minber de altın yıldız boya ile boyanmıştır (Görsel 46-47-48-49).

Görsel 44. Minber, Doğu Cephe

Görsel 45. Minber Doğu Cephe Ayrıntı

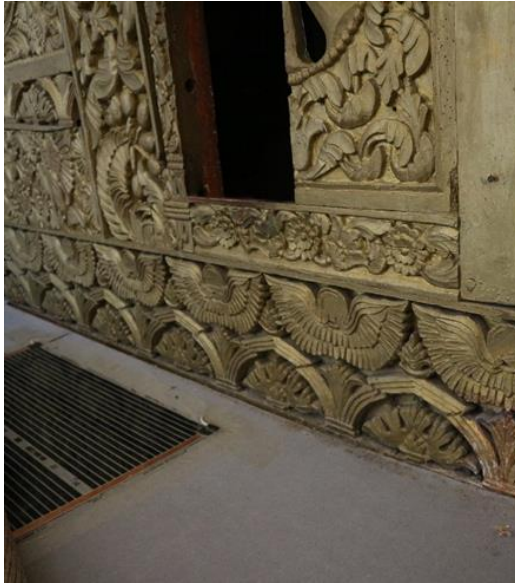
Amasya ve çevresinde bulunan diğer minber örneklerinden farklı üslup ve bezeme unsurları barındıran minbere ait kapı kanatları 1997 yılında çalınmıştır (Görsel 79).

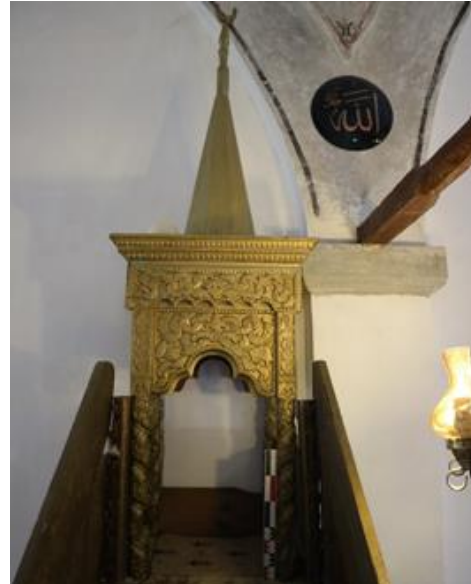
Görsel 46. Minber, Batı Cephe

Görsel 47. Minber Batı Cephe Ayrıntı

Görsel 48. Minber Batı Cephe Zemin Ayrıntısı

Görsel 49. Minber Üst Kısım

3.6.2.3. Kürsü

Kare gövdeli kürsü 1,5 m yüksekliğinde 1,05 m genişliğindedir. Bitkisel süslemeye sahip burma sütun biçimli dört ayakla taşınmaktadır. Üst seviyede kürsüyü “L” şeklinde iki yandan sınırlandıran kısa korkuluklar bulunmaktadır.

Kürsüde bulunan süslemelerin çoğunluğunu aynı yaprak bezemesinin iç içe geçmiş ve tekrar eder şekilde oluşturduğu görülmektedir (Görsel 50).

Görsel 50. Kürsü Genel Görünüş

Kürsünün oturma zemininin yine yapıda çokça bulunan bitkisel bezemeli ahşap parçalarla oluşturulduğu görülmektedir. Kürsünün tamamı altın yaldız boya ile kaplı iken oturma zemininde bulunan parçalar boyanmamıştır ve orijinal renklerinde kalmış oldukları görülmektedir (Görsel 51-52).

Görsel 51. Kürsü Yan Cephe

Görsel 52. Kürsü Üstten Görünüş

3.6.3. Müzede Yer Alan Parçalar

3.6.3.1. Meryem'in Yükselişi Tablosu

Görsel 53. Meryem'in Yükselişi Sahnesi (Amasya Arkeoloji Müzesi Arşivi)

Görsel 54. Rubens'in Meryem'in Yükselişi İsimli Eseri (1616-1618)

İkona kelimesi Antik Yunancada “éoika” fiinden gelmektedir. Bu fiil benzemek andırmak anlamındadır. İlk modele yani asıl surete benzerlikleri sebebiyle ikonalar kutsal kabul edilmektedir.¹⁷⁵ Bu sahne Kanonik İncillerde yer almazken Apokratif İncillerde Meryem'in yükselişi ayrıntılı olarak anlatılmıştır.¹⁷⁶

Müzedede bulunan ve Gümüş'te bir kiliseden alındığı kaydedilen sahneli ahşap panelin konumuz olan kiliseye ait olup olmadığı belirsizdir. Eğer öyle ise kilisede ikona olarak yer almış olmalıdır (Görsel 53). Bununla birlikte Gümüş yakınlarındaki “Kızlar Manastırı” olarak bilinen manastıra ait olma ihtimali daha yüksektir. Söz konusu manastırda Meryem'in Göğe Yükselişi'ne ithaf edilmiş bir

¹⁷⁵Nano Chitridakis, “Konstantinopolis'in İkonaları”, Annie Pralong (Ed.), *Bizans, Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 219-220

¹⁷⁶ Şule Gedikli, “Bakire Meryem'in Ölümü ve Göğe Yükselmesi”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı*, Ekim 2018, Yıl 11, Sayı 2, 2018, s. 1455-1474.

kilise (Koimesis tes Theotokou) bulunduğu kaynaklardan bilinmektedir.¹⁷⁷ Eser 23 Eylül 1971 tarihinde müze tarafından satın alınmıştır. Müze raporlarına göre kestane ağacı üzerine yağlı boya kullanılmıştır. Eserin iki yanında boydan boya çatlak bulunurken bu çatlaklar sahnenin anlaşılabilirliğine etki etmemektedir. Amasya Müzesi'nde sergilenmekte olan eser incelendiğinde Peter Paul Rubens'in 1616-1618 civarında resmetmiş olduğu Meryem'in Yükselişi eserinin uyarlanmış bir reproduksiyonu olduğu anlaşılmıştır; Rubens'in eseri Almanya'da Kunstpalast Müzesi'nde sergilenmektedir (Görsel 54).

Resimde Rubens'in eserinden birkaç farklılık bulunmaktadır. Bunların başında sahnenin altında yer alan havarilerin Rubens'te iki tarafa 8'e 4 ayrılmış olması, bu tabloda ise 7'ye 5 şeklinde yerleştirilmiş olması ve Rubens'e ait tabloda yer almayıp bu tabloda yer alan yukarıda süzülen İsa figürü gelmektedir. Tablo hakkında Rubens'in eserinin aynalanmış bir reproduksiyonuna İsa figürünün eklenmesi ve havarilerin iki yöndeki sayıları gibi bazı değişikliklerle resmedilmiş hali olduğu söylenebilir. Eser muhtemelen 19. yüzyıl sonu 20. yüzyılın başına aittir.

Sahnenin merkezinde Meryem kırmızı kıyafeti ve onun üzerinde mavi şalı ile göğe yükselmektedir. Bulutlar arasında süzülen melekler topluluğu tarafından cennete götürülmek üzere yükselmesi desteklenmektedir. Meryem'in arkasından parlayan sarı ışık etrafına huzmeler yaymaktadır. Meryem'in bir eli göğsünde diğer eli serbest bir şekilde ve gözleri yukarıya bakar haldedir. Sahnenin üst kısmında göğü yarmış bir İsa figürü yer almakta, üstünde bulunan kırmızı himation arkasından dolaşarak sol koluna dolanmaktadır. Kırmızı renk İsa'nın kendisini kurban edışı, tüm insanlık için kanını verişini temsil etmektedir. Bir nevi şahadetin temsilidir. Meryem'in ruhunu teslim almak için kollarını açmış durumda resmedilmiş olan İsa'nın sol eli Meryem'e uzanır şekildedir. İki figürün de gökte süzülme durumları kıyafet kıvrım ve dökümleri ile vurgulanmaktadır.

Sahnenin en altında ise Meryem'in uzandığı sedir (kline) başında bekleyen havariler, ile üç kadın görülmektedir. Havarilerin soldaki beşi Meryem'e doğru uzanır vaziyettedir; diğer tarafta ikisi boş yatağa bakarken diğerleri gözlerini yukarı dikmişlerdir. Ortadaki üç kadın figürü (Mecdelli Meryem ve Meryem'in iki

¹⁷⁷ Παπαπέτρον, 1951, 22-23. (Papapetrou) Günümüzde bu yapının kalıntısı halk tarafından "Kızlar Manastırı" olarak adlandırılmaktadır

kardeşi ya da Mevdelli ve İncil'de bahsi geçen diğer Meryemlerden ikisi) olayın daha az farkındadırlar. Meryem'in döşğinde kalan beyaz örtünün ise hem kefeni hem de el değmemişliğin temsili olduğu düşünülmektedir.

3.6.3.2. Meryem Ana Heykeli

Görsel 55. Meryem Heykeli Ön Görünüş (Amasya Arkeoloji Müzesi Arşivi)

Görsel 56. Meryem Heykeli Yan Görünüş (Amasya Arkeoloji Müzesi Arşivi)

Envanter kaydına göre 1976 yılında müze tarafından satın alınmıştır. Eser pişmiş topraktan yapılmış olup Gümüş'te bulunan kiliseden getirilmiş olduğu iddia edilmektedir. Bununla birlikte kiliseye ait olduğu kesin değildir. Amasya Müzesi'nde sergilenmeye devam edilen ikonun elleri ve burun bölgesi kırık durumdadır (Görsel 55-56).

Görsel 57. Meryem Heykeli, Yılan Detayı (Amasya Arkeoloji Müzesi Arşivi)

Dikdörtgen bir kaide üzerine yer alan yarım küre şeklinde yükseltinin üzerinde ayaklarının altında bir yılanı ezer vaziyettedir (Görsel 57).¹⁷⁸ Ayaklarına kadar uzanan krem rengi kıyafet belinde altın renginde kemer ve kıyafet üzerinde altın yıldız renginde çizgisel zambak çiçeği motifi yer almaktadır. Krem elbise üzeri mavi şalı bulunan Meryem'in yüzü yere bakar durumdadır. Heykel 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyıl başları arasına ait olmalıdır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YAPININ DÖNÜŞÜMÜNDEN ÖNCESİNE DAİR BİLGİ VE GÖZLEMLER

Çalışma kapsamında incelenen yapı 19. yüzyılda inşa edilmiş Rum kilisesidir. Bölgede yaşayan Gayrimüslim halkın mübadele kapsamında göç etmesi nedeniyle yapı bir süre kullanılmamıştır. Bölge halkının anlatımlarından yola çıkılarak yapının bir ila iki yıl arasında âtil halde kaldığı ve sonrasında belli bir süre orijinal hali bozulmadan cami olarak kullanıldığı öğrenilmiştir. Sonraki dönemde tamamen camiye dönüştürülerek tekrar kullanıma açılmıştır. 1996 yılındaki depremde hasar gören yapı 2006-2007 yılları arasında Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir (Görsel 58-59).

¹⁷⁸ Bu tip Meryem tasvirleri "Meryem'in Günahsız Gebeliğini temsil ederken ayağıyla ezmiş olduğu yılan şeytanı temsil etmektedir. Katolik Hıristiyanlığa göre Meryem ilk günahın (Adem ve Havva'nın yasak meyveyi yemeleri) yükünden arındırılmıştır. Dolayısıyla Meryem tamamen günahsızdır. Meryem'in günahsızlığı için Latince "Immaculata" terimi kullanılır.

Bu bölümde yapının kiliseden camiye çevrilmiş olması nedeniyle yapılan değişiklikler plan, cepheler, iç mimari, ikonostasis ve gynekaion başlıkları altında incelenecektir. Yapıya ait mimari kalıntılardan, günümüze ulaşmış fotoğraflardan ve bölgede yaşayan dönem tanıklarından elde edilen bilgiler doğrultusunda kilise olarak inşa edilmiş olan yapının cami evresi öncesine ait özellikleri belirlenmeye çalışılacaktır. Tüm bu bilgiler ve belirlenen özellikler çizim ve fotoğraflarla desteklenecektir. Yapıya ait ahşap unsurlar camiye dönüştürülme aşamasında devşirilerek minber ve kaplama malzemesi olarak kullanılmıştır. Fakat kilise aşamasında tamamının hangi işlevle kullanılmış olduğu tespit edilememiştir.

Görüş 58. Güney Cephe, Restorasyon Öncesi (Tokat VBM Arşivi)

Görüş 59. Güney Cephe, Restorasyon Sonrası (Tokat VBM Arşivi)

4.1. PLAN

Yapı uzunlamasına dikdörtgen, üç nefli bazilikal planlıdır. Kilisenin camiye dönüştürülme evresinde yapının planı da değişikliğe uğramıştır. Yapıya ait en büyük değişiklik doğu ucunda yer alan apsis kısmının yıkılması olmuştur. Apsise ait zemin kalıntılarında üçlü düzenlemeye, yanlarda 3 ortada 5 m genişliğinde dışa taşkın yarım yuvarlak planlı apislere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yıkılan apsis yerine yapı düz bir duvarla son bulacak şekilde kapatılmış olup bu duvar içte bemanın naos ile birleştiği iki sütun hizasındadır(Görsel 60).

Görsel 60. Temel Seviyesindeki Apsis Kalıntısı

Planda yapılan diğer değişiklik yapı güney duvarına eklenen yarım daire profilli mihrap nişi olmuştur. Naosa girişte üçüncü pencerenin bir bölümü içten kapatılarak güney nef duvarına yapılan mihrap, küçük boyutlu ve içten yarım yuvarlak profilli basit ve sade şekilde oluşturulmuştur (Görsel 61). Yapının planına ait son değişiklik kuzeybatı köşeye eklenen minaredir (Görsel 62). Kare kaideye sahip olan minarenin girişi pencere yüksekliğinde olup ulaşım içeriden, kadınlar mahfiline çıkışı sağlayan merdivenle, dıştan ise minareye çıkış için eklenen yedi basamaklı merdiven ile sağlanmaktadır.

Görsel 61. Mihrap

Görsel 62. Minare

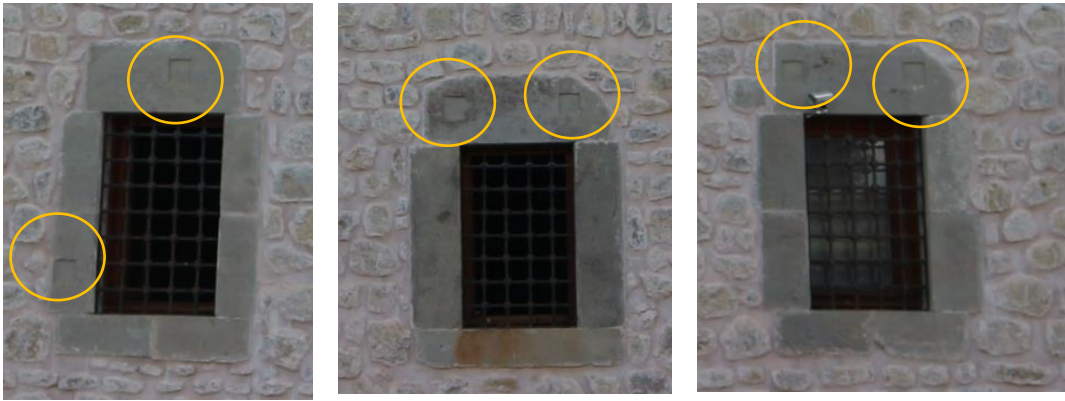
4.2. CEPHELER

Görsel 63. Doğu Cephe, Restorasyon Öncesi (Tokat VBM Arşivi)

Kilisenin zaman içerisinde cephelerinin birtakım değişikliklere uğradığı restorasyon öncesi fotoğraflardan anlaşılmaktadır. Restorasyon sırasında kuzey, güney ve batı cephelerde herhangi bir değişikliğe gidilmemiş olup değişiklikler doğu cephede karşımıza çıkmaktadır (Görsel 63). Restorasyonda doğu cephe büyük oranda sökülerek kemerlerin arasındaki örgü yeniden düzenlenmiş, bu sırada eksende olmayan pencere de eksene alınmıştır. Doğuda yıkılan üçlü apsis düzenlemesinin yapının ilk inşasında yarım yuvarlak kubbe ile kapalı olduğu

duvar üzerinde bulunan kalıntıdan anlaşılmaktadır. Günümüzde düz bir duvar olan doğu cephede alt ve üst seviyelerde üçer tane pencere açıklığı bulunmaktadır. Üst seviyede bulunan pencereler yapının kilise evresindeki haliyle korunmuş olduğu fakat alt birimdeki pencerelerde kullanılan kesme taş malzemelerin apsis yıkılmadan önce bu bölümü aydınlatmak amacıyla kullanılan açıklıklardaki pencere çerçeveleri olduğu tahmin edilmektedir. Bu mimari elemanların ikinci kez kullanıldığına kanıtı ise üzerlerinde sabitleme amaçlı açılmış geçme oyuklarının bulunmasıdır. Bu oyuklar taşların yeniden kullanım aşamasında birkaçının dışa dönük şekilde yerleştirilmesiyle ortaya çıkmıştır (Görsel 64).

Görsel 64. Batı Cephe Pencere Söveleri ve Lentoları

Apsisin yıkılmasıyla ortaya çıkan taşlar, apsis yerine bu cepheye örülen düz duvarda ve minarenin inşasında kullanılmıştır. Aynı zamanda doğu cephenin 1996 yılında bölgede yaşanan depremde aldığı hasar sütun hizasında içten duvar döküntülerinin olduğu restorasyon öncesi döneme ait olan fotoğraflardan anlaşılmaktadır. Restorasyon çalışmasında doğu cephe alt seviye pencereleri tekrar düzenlenerek üst seviye pencere eksenlerine yerleştirilmiştir. Yine bu cephede de eski derzler temizlenerek apsis kemerlerine ait kalıntılar belirgin hale getirilmiştir (Görsel 65).

Görsel 65. Doğu Cephe, Restorasyon Sonrası

Yapının batı duvarı 10 m yüksekliğe kadar uzanmakta olup üçgen alınlık kısmında duvarda üç konsol ile taşınan taş bloklar bulunmaktadır (Görsel 66). Bu unsurun günümüzde bir işlevi olmayıp kilise evresinde çan kulesinin taşınmasında kullanıldığı düşünülmektedir.

Görsel 66. Batı Cephe ve Çan Kulesine Ait Kalıntı

Papapetrou 1890'da kilisenin girişi üzerine 15 m yüksekliğinde taştan bir çan kulesi eklendiğini yazmıştır.¹⁷⁹ Burada çan kulesi için verilen yükseklik ölçüsü kulenin kendi yüksekliğinde ziyade zeminden yüksekliğinin kastediyor olmalıdır. Kilisenin batı cephesi bugün mevcut olan çan kaidesine kadar ancak 9 m yüksekliğinde iken bunun üzerine 15 m yüksekliğinde bir kule eklenmiş olması zayıf bir ihtimaldir. Bu sebepten cephe restitüsyonu önerisi kulenin zeminden 15 m yüksekliğe ulaşacak şekilde düzenlenmiştir. (Çizim 18).

Çizim 18. Batı Cephe Restitüsyonu (Tokat VBM Arşivinden İşlenerek)

Tez çalışması sırasında batı cephede bulunan nartheks düzenlemesinin hem malzeme hem de konsol üzerindeki yazılardan yola çıkılarak sonradan eklenmiş olma ihtimali üzerinde durulmuştur.¹⁸⁰ Yapının tüm cephelerinde restorasyon aşamasında taşlarının arasındaki derzler yenilenmiştir (Görsel 67-68).

¹⁷⁹ Παπαπέτρον, 1951, 21 (Papapetrou)

¹⁸⁰ Bu ihtimal "Yapının Tarihi" bölümünde ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Görsel 67. Güney Cephe, Restorasyon Sırasında (M. Doğanbaş Arşivi)

Görsel 68. Güney Cephe, Restorasyon Sonrasında

4.3. İÇ MİMARİ

Kuzeydoğuda bulunan pencere açıklığının minareye içerden geçişi sağlamak amacıyla giriş açıklığına dönüştüğü görülmektedir (Görsel 69). Yapının tüm pencerelerinin simetrik olması ve bu giriş açıklığının pencere boyutunda olması bu düşüncüyü desteklemektedir.

Görsel 69. Kadınlr Mahfili, Batı Bölüm

Yapının naosunu örten orta tonozun merkezinde freskler yer almaktadır. Fresklerin yapının camiye dönüştürülmesi evresinde sıva ile üzerleri kapatılmıştır. Freskler her ne kadar iyi durumda olsa da kapatılma işlemi öncesinde sıvanın tutabilmesi için tonoz yüzeyleri çentiklenmiştir ve bu durumdan dolayı az da olsa etkilenmiştir. Bu çentikler freskler ayrıntılı incelendiğinde daha fazla fark edilmektedir. Fresklerin varlığı, yapının 1996 yılında geçirdiği depremde orta tonoz hattı boyunca oluşan yarığın sıvaların dökülmesine neden olmasıyla anlaşılmıştır (Görsel 70-71). Duvar resimleri 2006-2007 yılında Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından yapılan restorasyon sırasında ortaya çıkartılmıştır. Depremin verdiği hasar restorasyon çalışması sırasında giderilmiştir (Görsel 72-73-74-75).

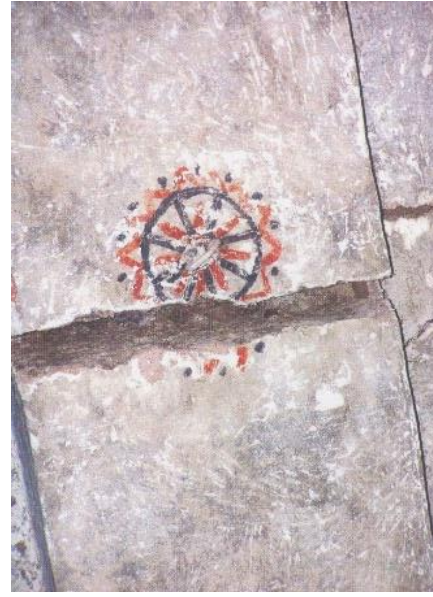
Görsel 70. Tonozda Bulunan İsa Tasviri, Restorasyon Sırasında (Tokat

Görsel 71. Tonozda Bulunan İsa

Görsel 72. Örtü Sistemindeki Çatlaklar, Restorasyon Öncesi (Tokat VBM Arşivi)

Görsel 73. Depremde Oluşan Yarıktan Detay, Restorasyon Öncesi (Tokat VBM Arşivi)

Görsel 74. 1996 Depreminde Doğu Duvarda Oluşan Hasar (M. Doğanbaş Arşivi)

Görsel 75. 1996 Depreminde Tonozda Oluşan Hasar (Tokat VBM Arşivi)

Güney cephe orta aksta bulunan pencerenin yarısı kapatılmış olup yarım daire profilli basit bir mihrap nişi eklenmiştir. Yine camiye çevrilme aşamasında kuzey nef boyunca uzanan kadınlar mahfili sonradan yapılan eklemeler arasındadır. Kadınlar mahfilinde kullanılan malzemelerin bir kısmı orijinal

gynekaiondan bir kısmı ise ikonostasisten devşirilmiş olmalıdır. Bu devşirme sırasından üzerlerindeki dini figürler kazınmış veya boyanmıştır (Görsel 76).

Görsel 76. Mahfil, Restorasyon Öncesi (Tokat VBM Arşivi)

4.3.1. İkonostasis

İkonostasis, Ortodoks dini mimarisinde kilisenin naos bölümünü ve din adamlarına ayrılmış kutsal alanı bema kısmından ayıran mimari elemandır. Günümüze ulaşmamış olan bu ögenin ahşap malzemedен yapıldığı, yapının camiye dönüştürülme aşamasında parçalara ayrılarak minber ve kadınlar mahfilinin oluşturulmasında kullanılmış olduğu görülmektedir.

Kilisenin ikonostasisini tam olarak tanımlamak artık mümkün olmasa da elimizde önemli bilgiler bulunmaktadır. Papapetrou eserinde her ne kadar fazla detay vermese de ikonostasis hakkında şu bilgileri paylaşmıştır: “*Ahşap oyma ve yaldızlı ikonostasis bir sıra büyük ikonlardan ve dört sıra küçük ikonlardan oluşmaktaydı; ortada ve üstte ayaklarının altında iki ejderha ve yanlarında Meryem Ana ve sevgili öğrencisi Yuhanna olan bir çarmıhta İsa bulunmaktaydı.*”

¹⁸¹ Ayrıca, Papapetrou'nun anlatımından anlaşıldığı kadarıyla, Zografsidis isimli sanatçı tarafından yönetilen Samsun'dan gelen uzman tasvir ressamı ve onlara yardımcı olan Gümüş'lü Anastasios Isaakidis duvar resimleri ile birlikte ikonostasisin bezemelerini de yapmışlardır.

¹⁸¹ Παπαπέτρον, 1951, 21 (Papapetrou)

İkonostasis konumunun Şu anda doğu duvara gömülü olan sütunlar arasında olduğunu varsaymamız halinde doğudan itibaren ilk serbest sütunlarda bulunan oyuklardaki ahşap kalıntıları da ahşap vaaz kürsüsü ve koro sandalyelerine ait olabileceği düŐüncesini kuvvetlendirmektedir.

Ortodoks mimarisinde belli kurallar dahilinde oluşturulan ikonostasis dekorasyonunda önem derecesine göre iki veya üç sıra aziz tasviri bulunmaktadır. Günümüzde kadınlar mahfilinde kullanılan parçalarda bitkisel süslemeler arasında yuvarlak çerçeveli bölümler bulunmaktadır. Ahşap panellerin hepsinin altın yaldızlı boya ile kaplanması sonucunda günümüzde görülmesi mümkün olmayan kutsal kişi tasvirlerinin bir kısmı restorasyon öncesi döneme ait fotoğraflarda görülmektedir (Görsel 77-78).

Görsel 77. Ahşap Parçalarda Görülen Davut Peygamber Tasviri, Restorasyon ncesi (M. Doğanbaş Arşivi)

Görsel 78. Ahşap Parçalarda Görülen Tanımlanamayan Aziz Tasviri, Restorasyon ncesi (M. Doğanbaş Arşivi)

Bir zamanlar minberde kullanılan kapı kanatlarının da aslında ikonostasis'e ait kapı kanatları olduğu açıktır. Ancak kapı kanatları çalınmış olup yeri bilinmemektedir. Kanatlara dair elimizde tek bir fotoğraf bulunmaktadır (Görsel 79-80).

Görsel 79. Minberin Günümüze Ulaşmamış Kapı Kanatları (Ankaralı, Cin ve Tuncay, s.93)

Görsel 80. Minber, Ön Görünüş

4.3.2. Gynekaion

Kilise evresinde kadın cemaatin kullandığı alandır. Tıpkı batı cephedeki çan kulesi ve ikonostasis gibi bu bölüm hakkında da Papapetrou kısa ama önemli bilgiler aktarmaktadır. Bunlardan en ilginç gynekaionun üç katlı bir düzenlemeye sahip olduğudur: Papapetrou zemin katta yaşlıların, ikinci katta 35-55 yaş arası orta yaşlıların ve üçüncü katta 20-35 yaş arası kadınların ayinlere katıldığını aktarmaktadır.¹⁸² İlgili bölümdeki anlatımdan üç katlı düzenlemeden kastedilenin zemin kat ve onun üzerinde iki asma kat olduğu anlaşılmaktadır. Bu şekilde iki katlı bir gynekaion düzenlemesi pek görülmemiş olsa da günümüze ulaşan bazı izler ve camiye dönüştürme sırasında kullanılan ahşap parçaların miktarı anlatımın güvenilir olduğunu düşündürmektedir.

Naosun batısında iç cepheye bitişik olarak, yerden yüksekte giriş açıklığının hemen üstünde konumlandığı düşünülmektedir. Batı iç cephe duvarında bulunan metal bağlantı kalıntıları ve gynekaionun bulunması gereken batı bölümde, kuzey-güney duvarlarda orta ve doğu bölümden farklı olarak iki

¹⁸² Παπαπέτρον, 1951, 21. (Papapetrou)

pencere daha bulunması da kilise evresinde gynekaionun varlığını göstermektedir (Görsel 81).

Görsel 81. Batı İç Cephedeki Bağlantı Parçaları

BEŞİNCİ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

Bu bölümde çalışma kapsamında ele alınan Amasya-Gümüşhacıköy İlçesi Gümüş Kasabası'nda bulunan Hagios Georgios Kilisesi diğer bölgelerde bulunan örnekler ile mimari açıdan karşılaştırılarak değerlendirilecektir. Anadolu'da hemen hemen her bölgede benzer örneklere rastlanırken karşılaştırmalı değerlendirme kısmında coğrafi olarak Orta Karadeniz Bölgesi içinde yer alması nedeniyle öncelikle Karadeniz Bölgesi ve bu dönem kiliselerinin yoğun olarak inşa edildiği İstanbul örnekleri üzerinde durulmuştur. Anadolu'da da çokça örneğine rastlanan 19. yüzyıl Rum kiliselerinden Bursa, Kayseri, Niğde, Nevşehir, Mersin ve çevrelerinde bulunan yapılar da karşılaştırma örnekleri olarak ele alınmıştır.

Alexander Zäh'in tipolojisine göre Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen kiliselerde başlıca şu yapı tipleri görülür¹⁸³: 1- Temelden itibaren yeniden inşa edilmiş ve genişletilmiş Ortaçağ kiliseleri, 2- Tek nefli kiliseler, 3- Tonzlarla bölüntülenmiş tek nefli kiliseler, 4- Üç nefli kiliseler (bazilika), 5- Kubbeli bazilikalılar, 6- Kapalı Yunan haçı planlı kiliseler, 7- Klasisist yapılar. Bu tipolojiye göre konumuz olan yapı 4. tip, yani üç nefli bazilikalılar içerisindedir. Bununla birlikte bazilikal planlı yapılar örtü sistemleri, mekân düzenlemeleri ve ek yapılarına göre alt gruplara da ayrılabilir ancak tipolojiye dair düzenleme önerisi bu tezin amaçları içerisinde yer almamaktadır. Yine de Gümüş Hagios Georgios Kilisesi'nin üç nefli bazilikal planlı Osmanlı Dönemi kiliseleri içerisinde örtü sistemi de vurgulanarak "üç nefli tonozlu bazilika" tipinde inşa edildiği söylenebilir. Yapının doğusunda günümüze sadece temel kalıntısı gelmiş olan dışa taşkın, içten ve dıştan yarım yuvarlak üçlü apsis düzenlemesi, batısında ise üçlü örtü sistemi ile kapatılmış portiko tarzı açık tipte bir nartheks bölümü bulunmaktadır.

Bazilikal planlı yapılar Roma mimarisinde kamu binaları olarak toplantı salonları, mahkeme yapıları, alışveriş mekanları gibi birçok amaçla

¹⁸³ Alexander Zäh, "Aspekte der Anatolischen Kirchenkunst im Osmanischen Reich-ein Beitrag zur kunsthistorischen Grundlagenforschung", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, S. 94, 2004, s. 277-278.

kullanılmıştır.¹⁸⁴ Erken Hıristiyanlık döneminde resmi dinin Hıristiyanlık olarak seçilmesiyle işlevsel ve simgesel yapılara ihtiyaç duyulmuştur. Bu yeni mekân gereksinimleri kamu yapılarında kullanılan bazilikal planı seçmelerine neden olmuştur.¹⁸⁵

19. yüzyıl Orta ve doğu Karadeniz bölgelerinde üç nefli bazilikal planlı 84 örnek vardır.¹⁸⁶ Plan tipi açısından en benzer örnekler; Archistratios ve Blasios ve Menas Kilisesi (Çizim 19), Muzaras Kilisesi (Çizim 20), Monomatlı Kilisesi (Çizim 21), Alikinos Kilisesi (Çizim 22), Evangelismos Tis Theotokou Kilisesi (Çizim 23), İstavri Mahallesi Kilisesi (Çizim 24), Küpçüler Mahallesi Kilisesi (Çizim 25) ve Üstündal Köyü Kilisesidir (Çizim 26). Tek nefli 34 kilise bulunurken üç nefli bazilikal plan tipten sonra bölgede en çok örneğin bulunduğu plan tipidir. Bu plan tipine birkaç örnek Giresun merkezde bulunan Şimşir Mahallesi Kilisesi, Artvin Hopa ilçesinde bulunan Kayıdüzü Mevki Kilisesi, Trabzon merkezde yer alan Hagios Konstantinos kiliseleridir. Bölgede yer alan kiliselerin 8'i ise kubbeli bazilikal plan şemasına sahiptir. Bunlara örnek Ordu Mesudiye Kilisesi, Samsun Tekkeköy Asarağaç Köyü Kilisesi, Giresun Alucra Kamışlı Kilisesi verilebilir.¹⁸⁷

İstanbul'da bulunan günümüze ulaşabilen 96 Rum Ortodoks kilisesi vardır. Bu kiliselerden 53'ü Tanzimat öncesine, 44'ü Tanzimat sonrasına tarihlendirilmektedir.¹⁸⁸ İstanbul'da Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanlarının ilan edilmesine kadar geçen süreçte inşa edilen tüm Rum Ortodoks kiliseleri kubbesiz olarak inşa edilmiştir. Bazilikal plan tipinde inşa edilmiş olan başkent kiliseleri genellikle üç nefli olarak karşımıza çıkmaktadır. Galata Panagia ve Kurtuluş Hagios Demetrios kiliseleri beş nefli iken, Kınalıada Khristos Kilisesi tek nefli olması bakımından farklılaşmaktadır.¹⁸⁹

¹⁸⁴ Mark J. Johnson-John Wilkinson, "Basilica", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Sayı:1, New York-Oxford, 1991, s. 264-265.

¹⁸⁵ Leland M. Roth, *Mimarlığın Öyküsü*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 334-335.

¹⁸⁶ Okuyucu, 2013, 425.

¹⁸⁷ Okuyucu, 2013, 425-434.

¹⁸⁸ Karaca, 2018, 593.

¹⁸⁹ Karaca, 2018, 594.

İç Anadolu bölgesinde bulunan Nevşehir örneklerinin tümü bazilikal planlıdır. Niğde örnekleri incelendiğinde Uluğaç Kilise 2 ve Tırhan Kilise 1 tek nefli, diğer tüm yapılar üç neflidir.¹⁹⁰

Mersin ve çevresinde bulunan 19. yüzyıl kiliselerinin çoğunluğunun tek nefli olduğu görülmektedir. Mersin Latin Katolik (Aziz Antuan) Kilisesi, Tarsus Aziz Paulus Kilisesi ve İskiliç Köyü Kilisesi (Kemal Paşa Camii) üç nefli bazilikal planlı yapılarıdır.¹⁹¹

Bursa ve çevresinde bulunan 19. yüzyıl kilise örneklerine baktığımızda yapıların tamamının bazilikal planlı olduğu görülmektedir. Nef sayıları değişmekte ama örnekler incelendiğinde üç nefli bazilikal planlı yapıların çoğunlukta olduğu görülmektedir. Hagios Theodoros, Zoodokhos Peges ve Hagios Ioannes kiliseleri tek nefli; Hagios Taksiarkhes, Hagios Georgios, Mikhael Arkhestrategos, Kilise I, Hagios Apostoloi (Kilise cami), Hagios Paraskeva (Kilise cami), Hagios Georgios ve Koimesis Tes Theodokos kiliseleri üç neflidir.¹⁹²

Naos kiliselerde ibadet için ayrılan bölümdür. Yunanca'da "Ναός" tapınak anlamındadır ve etimolojisi, tanrıların ikametgahı olarak eski Yunanca ναίω (yerleşik) fiilinden gelir. Bir Bizans kilisesinin ana iç mekanını tanımlayan naos, sembolik bakış açısından Hıristiyan evreninin dünyevi tezahürüdür.¹⁹³ Hagios Georgios Kilisesi'nde olduğu gibi Osmanlı dönemi Rum Ortodoks kiliselerinde de naos çoğunlukla nefler şeklinde düzenlenmiştir. Bu kiliseler dikdörtgen planlı olup doğu batı doğrultusunda uzanmakta ve üç neflidirler. Nef ayrımları iki sıra halinde yerleştirilmiş taşıyıcılar ve onlara oturan kemerler ile sağlanmıştır. Orta nef yan neflere göre daha geniş tutulmuştur. Nefler doğuda eksende yer alan apsis bölümü ile sonlanmaktadır.

Anadolu örneklerinden farklı olarak İstanbul Rum Ortodoks kiliselerinin nef zeminlerinde çoğunlukla yükselti farkı görülmektedir. Yükselti farkının

¹⁹⁰ Pekak, 2009, 268.

¹⁹¹ Ayşe Aydın, 19. *Yüzyıl Mersin Kiliseleri*, Zero Prodüksiyon, İstanbul, 2011 s. 134

¹⁹² Emel Yıldız, "Bursa ve Çevresinde Osmanlı Dönemi Ortodoks Kiliseleri" Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Ordu, 2018, s.8(2), s.261

¹⁹³ Slobodan Curcic, "Naos", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, A-M. Talbot vd., Oxford University Press, 1991, C. 3, s.1436; Tanyeli ve Sözen, 2016, 220;

olmadığı az sayıda örnek bulunmaktadır. Bunlara örnek olarak Silivrikapı Panagia ve Edirnekapı Hagios Georgios kiliseleri verilebilir.¹⁹⁴

Konumuz olan Hagios Georgios Kilisesi'nde olduğu gibi Orta ve Doğu Karadeniz'deki bazilikal planlı Rum Ortodoks kiliselerinin çoğunda naos nef ayrımı iki sıra halinde yerleştirilmiş sütunlarla sağlanırken bu sütunlar birbirlerine yuvarlak kemerlerle bağlanmaktadır. İncelenen yapılarda kullanılmış olan taşıyıcıların çoğu sütunken, paye ve sütunların birlikte ve sadece payelerin kullanıldığı yapılar da bulunmaktadır. Yakın bölge örneklerinden Gümüşhane Hagios Demetrios Kilisesi nef ayrımında ortada ve doğuda ikişer sütün batıda ise iki paye kullanılması açısından; Sürmene ilçesi Üstündal Köyü Kilisesi ise ortada iki sütun, batıda ve doğuda kare şekilli payeler kullanılması açısından farklı örneklerdendir.¹⁹⁵

Bema Rum Ortodoks kiliselerinde nosun doğusunda apsisin önünde bulunmaktadır. Bema'yı naostan ayıran ikonostasis çoğunlukla naosun doğusundaki ilk taşıyıcılar arasında uzanır. Hristiyanlıkta kutsalın kutsalı olarak bilinen bölüm simgesel anlamda cenneti temsil etmektedir ve sadece din görevlilerinin bulunmasına izin verilirken cemaatin girmesi yasaktır.¹⁹⁶

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde bulunan Gümüşhane Leri Kilisesi, Alikinos Kilisesi, Torul Hagios Demetrios ve Gülaçar Köyü Kilisesi gibi bazı yapılarda bema zemininin naostan yüksek tutulduğu örnekler bulunurken Gümüş Hagios Georgios Kilisesi bema zemininde herhangi bir yükseltiye dair ize rastlanmamıştır.

Apsis bölümü kiliselerde naosu doğudan sınırlamakta ve orta nef hizasında, eksende bulunan dışa taşkın, çoğunlukla yarım daire planlı kısımdır. Apsis birçok kutsal değeri, en başta da Meryem Ana'yı temsil eder. Ayrıca İsa'nın kutsal taht mekânı olarak da yorumlanır. Bizans döneminde en üst düzeyde bulunan din görevlilerinin oturduğu synthronon apsisin içini dolanan

¹⁹⁴ Karaca, 2018, 599- 635.

¹⁹⁵ Okuyucu, 2013, 456.

¹⁹⁶ Tanyeli ve Sözen, 2016, 50; Mark J.Johnson, "Bema", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Sayı:1, New York-Oxford 1991, s. 281.

basamaklardır. Karadeniz Bölgesi'ndeki Osmanlı Dönemi kiliselerinde synthronon bulunmamaktadır.¹⁹⁷

Günümüze ulaşan temel seviyesindeki kalıntılardan Gümüş Hagios Georgios Kilisesi'nin içten ve dıştan yarım yuvarlak üçlü bir apsis düzenlemesine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Doğu duvardaki izlerden de bu apsislerin yarım kubbelerle örtülü olduğu anlaşılmakta ve ana cepheden çatısından alçakta sonlandıkları görülmektedir. Neredeyse tüm 19. yüzyıl Karadeniz kiliselerinin apsis örtü yükseklikleri neflerden daha alçaktır ve kilisenin ana gövdesinden ayrı bir birim gibi görünmektedir.¹⁹⁸ Karadeniz Bölgesi örneklerinde çoğunlukla içten ve dıştan yarım yuvarlak üçlü apsis düzenlemeleri görülürken farklı apsis biçimleri ile de karşılaşılmaktadır. Gümüşhane Alikinos kilisesi içten yuvarlak dıştan çokgen apsis düzenlemesine sahiptir. Trabzon Maçka'da Bulunan Coşandere Köyü Kilisesi de dışa taşkın olmayan, dıştan düz bir duvarla sınırlandırılmış örneklerdendir.¹⁹⁹

İstanbul'da bulunan bazilikal planlı kiliselerin çoğu tek apsislidir. Üçlü apsis düzenlemesine sahip yapılar; Fener Hagios Georgios Patrikhane, Fener Hagios Georgios Methokion, Egrikapı Panagia Kilisesi, Ayvansaray Hagios Demetrios Kilisesi, Balatkapı İoannes Prodromos, Galata Hagios İoanes Prodromos, Galatasaray Panagia, Beşiktaş Köyiçi Panagia, Kuruçeşme Hagios Demetrios ve Bağlarbaşı Elias kiliseleridir.²⁰⁰

Bursa ve çevresinde bulunan 19. yüzyıl Rum kiliselerine ait apsislerin çoğu değişime uğramış ya da yıkılarak günümüze gelememiştir. İçten ve dıştan yarım daire planlı tek apsisli örnek olarak Paraskeva, Koimesis Tes Theotokos Kilisesi bulunurken Hagios Apostoloi Kilisesi (Kilise Cami) içten yarım daire planlı dıştan beş cepheli tek apsisli bir örnektir. Hagios Georgios (Aziz Pantelemon) Kilisesi'nde ise içten ve dıştan yarım daire planlı üçlü apsis düzenlemesi bulunmaktadır.²⁰¹

¹⁹⁷ Mark J. Johnson, "Apse", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Sayı:1, New York-Oxford 1991, s. 144; Sözen ve Tanyeli, 2016, 31.

¹⁹⁸ Anthony Bryer, David Winfield, Selina Ballance, Jane Isaac, *The Post-Byzantine Monuments of the Pontos*, Ashgate Publishing, Great Britain/USA 2002,262.

¹⁹⁹ Okuyucu, 2013, 442-445.

²⁰⁰ Karaca, 2018, 594-602.

²⁰¹ Yıldız, 2018, 284-285.

Mersin, Tarsus'ta bulunan Aziz Paulus ve İskiliç Köyü kiliseleri de içte ve dışta yarım daire planlı üçlü apsis düzenlemesine sahiptir.²⁰²

Nevşehir Derinkuyu Başmelekler ve Özlüce On İki Havari kiliseleri apsisleri içten ve dıştan yarım daire planlıdır. Derinkuyu Hagios Theodoros Trion ve Gülşehir Hagios Demetrios kiliselerinin apsisleri içten yarım daire, dıştan çok cephelidir. Niğde'de bulunan yapılar içinde sadece Uluğaç Kilise 2 içten daire, dıştan beş cepheli tek bir apsis sahiptir.²⁰³

Gümüş Hagios Georgios Kilisesi'nde olduğu gibi Karadeniz Bölgesi'nde bulunan Trabzon ili Maçka ilçesi Yazlık (Yukarı Livera) Köyü Kilise Cami (Çizim 27) ve Yazlık Köyü Kilise (Çizim 28) Camileri de apsis bölümü yıkılarak düz bir duvar örülerek kiliseden camiye dönüştürülmüş örneklerdir.²⁰⁴ Ordu Merkez Düz Mahalle kilisesi apsisleri ise konumuz olan kilisede olduğu gibi ya tamamen ya da apsislerin önünde bulunan ilk paye hizasından yıkılmıştır (Görsel 82). 1994 yılında Ordu Belediyesi tarafından restore edilen yapının apsisleri yeniden yapılmış olsa da apsislerin yıkılması açısından benzer bir örnektir.

Nartheks ibadet mekânı olan naosa açılan giriş kısmıdır.²⁰⁵ Bu bölüm Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde henüz vaftiz olmamış kişilerin bekleme mekânı olarak kullanılmıştır. Cenaze ve vaftiz işlemlerinin de Bizans Dönemi'nde nartheks bölümünde yapıldığı bilinmektedir.²⁰⁶

Nartheks, Bizans ve Erken Hıristiyanlık döneminde inşa edilmiş kiliselerde karşılaştığı gibi Karadeniz Bölgesi'nde bulunan 19. yüzyıl Rum kiliselerinde de iki farklı tipte karşımıza çıkmaktadır.²⁰⁷ Birinci tip nartheksin ana yapı bloğu içinde yer alır, ikinci tip ise batıda bulunan nartheks dışı sütunlu-kemerli bir portiko düzenlemesi ile açılmaktadır ve çoğunlukla nartheks üzerinde kadınlar kısmı yer alır.

Hagios Georgios Kilisesi'nin açık tipteki nartheks bölümü Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki kiliselerden farklı olarak ana yapıdan daha dardır ve

²⁰² Aydın, 2011, 138.

²⁰³ Sacit Pekak, "18-19. yüzyıllarda Niğde ve Çevresinde Hıristiyan Dini Mimarisi", XVI.

Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1998 Cilt, 1.

²⁰⁴ Okuyucu, 2013, 394-397.

²⁰⁵ Slobodan Curcic, "Nartex", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Sayı:2, New York-Oxford 1991, s.1438; Sözen ve Tanyeli, 2016, 221.

²⁰⁶ Karaca, 2018, 603

²⁰⁷ Okuyucu, 2013, 446

üzerinde kadınlar kısmı bulunmamaktadır. İstanbul Hagios Teodoros Kilisesi'nin (Vefa Kilise Camii) Palaiologoslar Dönemi'ne ait dış nartheksinin batı cephesi alt katında sütunlar ile ayrılmış kemerli dışa açık bir düzenleme bulunur.²⁰⁸ Atina'daki Kapnikarea Kilisesi'nin 12. yüzyıla tarihlendirilen dış nartheksinde ve Paros'taki Panagia Hekatontapyliani Kilisesi'nin 17. yüzyıla tarihlendirilen nartheksinde de benzer uygulamalar görülür.²⁰⁹ Özellikle Kapnikarea Kilisesi'nin dış nartheks cephesinde kemerlerin üzerinde üçgen alınlıklar bulunması konumuz olan yapıyla benzer bir durumdur. Bu düzenlemeler 19. yüzyıl kiliselerinde gördüğümüz açık tip narthekse Bizans mimarisinden en yakın örneklerdir. Bunun yanı sıra Bizans mimarisinden sütunlu-kemerli giriş düzenlemesi olarak Trabzon Ayasofyası'nın (13. yüzyıl) kuzey ve güney sundurmaları da ilk akla gelen örneklerdendir. Yine Trabzon'da yer alan Hg. Akindynos (Fatih Küçük Camii)(Görsel 84), Hg. Eugenios (Cami-i Cedid, Yeni Cuma), Hg. Philippos (Kudrettin Camii), Hg. Andreas (Molla Siyah (Nakip) Camii)(Görsel 83) ve Panagia Khrysokephalos (Fatih Büyük Camii) kiliselerinde sonradan eklenmiş olarak bu tip sundurmalar bulunur. Bunlar Gürcü ve Ermeni mimarisi etkileri olarak yorumlanmıştır.²¹⁰ Gümüş Hagios Georgios Kilisesi nartheksinin de sonradan eklenmiş olma ihtimali bulunmakla birlikte yukarıda saydığımız örneklerden farklı olarak cephe eksenindeki dar bir giriş sundurması değil, neredeyse cephe genişliğinde ve bir nartheks olarak düzenlenmiş oluşudur. Her ne kadar yukarıda saydığımız örneklerle sütunlu kemerli giriş düzenlemelerinin Bizans mimarisinde bulunduğu gösterilse de konumuz olan yapı örneğinde bu tip bir düzenlemenin süreklilik veya yeniden canlandırma anlamında değerlendirilmesi zordur. Bu noktada dönem örnekleri üzerinden bir değerlendirme yapmaya çalışmak daha doğru olacaktır.

Orta ve Doğu Karadeniz bölgeleri örneklerindeki iki tip nartheksin ilkinde nartheks naos ile aynı genişlikte, kuzey güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır ve naosu batıdan sınırlandırmaktadır; bu tipe örnek olarak Trabzon Merkez Sotka

²⁰⁸ Semavi Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi: İstanbul'da Palaiologos'lar Devri Anıtları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1963, s. 49-50

²⁰⁹ Nikolaos Gkioles, "The church of Kapnikarea in Athens: Remarks on its history, typology and form", *Zograf* 2006-2007, S. 31, s. 15-27 (<https://doi.org/10.2298/ZOG0731015G>); H. H. Jewell, F. W. Hasluck, *The Church of Our Lady of the Hundred Gates (Panagia Hekatontapyliani) in Paros*, Byzantine Research and Publication Fund, London 1920, s.65

²¹⁰ Selina Ballance, "The Byzantine Churches of Trebizond", *Anatolian Studies*, Vol. 10, Ankara 1960, 173; Anthony Bryer ve David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Dumbarton Oaks Publications, Washington 2007. 246

Kilisesi ve Akçaabat Mikhael Kilisesi verilebilir.²¹¹ İkinci tipte, nartheks bölümü dışta çözümlenmiş olan kiliseler Erken Hristiyanlık Dönemi'nin kiliselerini hatırlatmaktadır (atrium ile olan bağlantıları sebebiyle).²¹² Orta ve Doğu Karadeniz bölgeleri Osmanlı Dönemi kiliselerinde ikinci tip nartheksler çoğunlukla dışa sütunlu-kemerli bir portiko düzenlemesi şeklinde açılmaktadır. Giresun, Şebinkarahisar Hagios Georgios ve Evangelismos tis Theotokou kiliseleri, Turpçu Köyü Kilise Camii (Görsel 85), Gümüşhane Merkez Krom Vadisi Gavalak Kilisesi, Torul Arpalı Köyü Kilise Camii, Dere Mahallesi Kilisesi ve Hagios Demetrios Kilisesi, Şiran Çakırkaya Manastırı Kilisesi, Ordu Merkez Hypapante Kilisesi ve Mesudiye Kilisesi (Görsel 86), Trabzon Merkez Çömlekçi Rum Kilisesi, Maçka Yazlık (Yukarı Livera) Köyü Kilise Cami ve Sürmene Dirlik Köyü Kilise Camii bu tipte yapılardır.²¹³ Nartheks örtü sisteminde genellikle beşik tonoz, çapraz tonoz kullanımı görülmektedir. Gümüşhane'de bulunan Torul Arpalı Köyü Kilisesi nartheks merkezinde kubbe yanlarda beşik tonozlarla örtülü olması açısından Hagios Georgios Kilisesi ile benzerlik göstermektedir.²¹⁴

Bursa örnekleri naosu batıda sınırlayan nartheks genel olarak batı cephede ve kuzey güney yönünde dikdörtgen planlıdır. Hagios Georgios (Aziz Panteleimon) Kilisesi'nde nartheks üstü ve yan nefler galerilidir. Koimesis Tes Theotokos Kilisesi'nin batı cephesinde yer alan nartheks altta revaklarla, üstte eksene simetrik dört dikdörtgen pencere ile dışa açılmaktadır.²¹⁵

Mersin'de incelenen örneklerden Tarsus Aziz Paulus Kilisesi nartheksi basık sivri kemerlerle birbirine bağlanan, köşelerde beşgen gövdeli ayaklar ve ortada iki sütun ile üç bölüme ayrılmıştır. Birimlerin üzeri çapraz tonozlarla örtülüdür. Mersin kiliselerinde de nartheks üzerleri galeri katına ayrılmıştır. Fakat yaygın olarak karşılaşılan nartheks planının galeri katında da devam ettirilmesi Tarsus Aziz Paulus Kilisesi'nde görülmemektedir. Bu yapıda "U" şeklinde plana sahip bir galeri katı bulunmaktadır.²¹⁶

²¹¹ Okuyucu, 2013, 446-447

²¹² Atrium Erken Hristiyan bazilikalarında girişin önünde yer alan avlu bölümüne verilen ad. Bknz: Sözen ve Tanyeli, 2016, 39.

²¹³ Okuyucu, 2013, 447.

²¹⁴ Okuyucu, 2013, 453.

²¹⁵ Yıldız, 2018, 264-285

²¹⁶ Aydın, 2011, 138

Niğde’de bulunan 25 kiliseden sadece beşinde nartheks veya izine rastlanmamıştır. Çarıklı köyündeki kilisenin nartheksi yapının içinde çözümlenmiştir. Bu nedenle bölgedeki diğer yapılardan farklılaşmaktadır.²¹⁷

İstanbul Rum Ortodoks kiliselerinde iki tipte nartheks uygulanmış olduğu görülmektedir. İlki batı duvarı kapsayacak şekilde nartheksin yapı içinde yer aldığı tiptir. Bu tipe örnekler Yenikapı Hagios Theodorios, Fener Hagios Georgios Poteras, Silivrikapı Panagia Kiliseleridir. İkincisi ise yapının batısında ana ekseninde, naos batı duvarı ile sınırlandırılarak konumlandığı tiptir. Bu tipte İstanbul Rum Ortodoks kiliselerinden Fener Hagios Georgios Patrikhane Kilisesi ve Beşiktaş Köyiçi Panagia Kilisesi nartheksin revaklı ve dışta çözümlenen örneklerdendir.²¹⁸

İstanbul Rum Ortodoks kiliselerinde nartheksin sonradan eklendiği yapılar da bulunmaktadır. Yapım tekniği ve malzeme farklılıkları ile dikkat çeken bu örneklerden, batıda yapının enine eşit, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ve cephenin yarı yüksekliğinde Tutulan Sarmaşık Hagios Demetrios (Görsel 87), Ayvansaray Hagios Demetrios (Görsel 88), kiliselerinde ekseninde bir giriş ve iki yanda pencereler bulunmaktadır. Nartheksin sonradan eklendiği ve batı cepheden daha dar tutulduğu başkent örnekleri ise İstinye Taksiarkhes (Görsel 89), Beykoz Hagia Paraskeve (Görsel 90), Yeşilköy Hagios Stephanos (Görsel 91) kiliseleridir.²¹⁹ İstanbul örneklerinde nartheks örtüsü içte düz tavanlıdır. Fener Hagios Georgios Patrikhane ve Silivrikapı Panagia kiliseleri narthekste farklı olarak haç tonoz kullanılmış olan örneklerdendir.²²⁰

Tez konumuz olan Hagios Georgios kilisesinde de nartheksin batı cepheden küçük ve yapıdan farklı olarak tuğla malzeme ile oluşturulmuş olması nartheksin yapıya sonradan eklenmiş olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Ayrıca narthekste konsollar üzerinde, boya ile inşa ve tarih bilgisi yer almaktadır. Hasar gördüğü için net olarak okunamayan konsol üstü yazısında iki ihtimal tespit edilmiştir. Bunlardan İlkinde "Nartheks 28 Haziran 1863'te Elias'ın eliyle (yardımlarıyla) tamamlanmıştır" anlamı elde edilirken, ikincisinde "Naos (yani kilise) 28 Haziran 1863'te Elias Taskeiras tarafından tamamlanmıştır" anlamına

²¹⁷ Pekak, 2009, 268.

²¹⁸ Karaca 2018, 603-604

²¹⁹ Karaca,2018, 604.

²²⁰ Karaca, 2018, 607.

ulaşmıştır (bkz: Bu çalışmada “Yapının Tarihi” bölümü). Bugün tahrip edildiği için okunamamakla birlikte yapının inşasına yönelik bilgilerin giriş üzerindeki mermer tympanumdaki kitabe yazılmış olması beklenir; hal böyleyken ayrıca boya ile yazılmış olması düşük bir ihtimal olarak görülebilir. Ayrıca orijinal kitabe üzerinde bir zamanlar 1768 tarihinin görüldüğü iddiasına ek olarak yapının 1840’ta inşasına başlandığı bilgisi (bkz: “Yapının Tarihi” bölümü) konsollardaki inşa bilgisinin nartheksin Islahat Fermanı (1856) sonrası yapı donatılarının serbestleşmesi etkisiyle 1863 yılında eklenmesiyle ilgili olabileceğini düşündürmektedir.

Karadeniz Bölgesi 19. yüzyıl Rum kiliselerinin çoğunda etrafı açık, basitçe demir çubuk ve hafif malzemelerden inşa edilmiş yapıdan bağımsız çan kuleleri inşa edilmiştir. Günümüze gelemeyen çan kulelerinin çoğu Islahat (1856) fermanından sonra inşa edilmiştir.²²¹ Çalışma konumu olan Hagios Georgios Kilisesi’nde de batı cephede, nartheks üzerinde yükselen batı cephe duvarı ve çatı birleşim noktasında yer alan üçgen kısımda bir çan kulesi bulunduğu anlaşılmaktadır. Çan kulesinin 1890’da eklenmiş olduğu ve zeminden 15 m yüksekliğe ulaştığı bilgileri, çanın ağırlığı ve yaptıranı dışında yapısal özelliklerine dair bir bilgiye ulaşılammıştır. Bununla birlikte bir kulenin üzerinde, baldaken tarzında olduğu tahmin edilebilir.

Karadeniz Bölgesinde bulunan çan kuleli yapılar incelendiğinde çan kulelerinin iki şekilde inşa edildiği görülmektedir. Çan kulesinin yapıdan bağımsız inşa edildiği örnekler Gümüşhane Torul Arpalı Köyü Kilisesi ve Küpçüler Mahallesi Kilisesi’dir. Çan kulesinin yapıya bitişik inşa edilmiş olduğu kiliselerde genellikle kuzey cephelerin batısında yer alığı görülür. Turpçu Köyü Kilise Cami, Giresun Şebinkarahisar Licese Kilisesi, Alucra Kamışlı Kilisesi, Ordu Mesudiye Kilisesi’nde bu tipte örnekler bulunur. Bölgede çift çan kulesinin uygulandığı tek örnek Samsun Antyeri Köyü Kilise Camidir.²²² Hagios Georgios Kilisesi’nde olduğu gibi yapıların batı cephesinde var olduğu düşünülen günümüze gelememiş çan kulesi örnekleri Gümüşhane Hıdırellez Mahallesi Kilisesi, Trabzon Anayurt Köyü Kilisesinde de batı cephe giriş üzerinde yer aldığı

²²¹ Bryer, Winfield, Ballance, Isaac 2002, 262-268.

²²² Okuyucu, 2013, 485; Demet Okuyucu Yılmaz, “Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi 19. Yüzyıl Rum Kiliselerinde Çan Kuleleri”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 41, 2018, s. 195-206.

kaynaklardan öğrenilmektedir. Gümüşhane İstavri Mahallesi Kilisesi iç mekânında batı duvar üzerinde bulunan merdiven izlerinden de yapının batı cephesinde çan kulesi olduğu düşünülmektedir.²²³

İstanbul örneklerinde görülen çan kuleleri de yapıdan bağımsız ya da bitişik inşa edilmişlerdir. Genellikle kare kaide üzerinde kademelenerek yükselen kuleler kare planlı baldaken tipli yapılardır.²²⁴

Nevşehir Hagios Georgios Kilisesi yıkılmış fakat dört katlı sekizgen planlı olan çan kulesi günümüze gelmiştir. Niğde’de bulunan Hasaköy Kilisesi’nde de çan kulesi tespit edilmiştir.²²⁵ Bursa Mudanya’da yer alan Hagios Apostoloi Kilisesi’nin (Kilise Camii) batı cephesinde bulunan çan kulesi 1951 yılına kadar minare olarak kullanılmıştır. Bu tarihten sonra yıkılarak yerine minare inşa edilmiştir.²²⁶ Mersin Tarsus Aziz Paulus Kilisesi’nde kuzey cephe apsis duvarının üst kotunda düzgün kesme taştan üzeri bezeli üç konsollu çan kulesi vardır. İskiliç Köyü Kilisesi’nin güney cephesinde de bir zamanlar çan kulesi olduğu düşünülmektedir.²²⁷

Osmanlı dönemi Rum kiliselerinde cephe düzenlemeleri bazı kurallarla sınırlandırılmıştır. Bu kurallara göre dışardan bakıldığında yapının kilise olduğuna dair simgeler bulundurulamaz bu nedenle kiliselerde cepheler oldukça sade ve gösterişsiz bir görünümdeydir.²²⁸ Örneğin Bursa örneklerinde cepheler genellikle yalındır ve açıklıklarla hareketlendirilmiştir. Sade ve basit düzenlenen cepheler farklı pencere formları görülmektedir.²²⁹ Kuzey güney ve doğu batı yönünde karşılıklı konumlanan cepheler kendi içinde birbirinin tekrarı niteliğindedir.²³⁰ Mersin’de incelenen kiliselerin de kuzey ve güney cepheleri simetrik bir düzendedir. Her bölüm plastırlarla ayrılarak kemerlerle hareketlendirilmiştir. Bu bölümlere ayrılan kısımlara pencere ve kapı yerleştirilmiştir. Yapılardaki pencere formları düz kemerlidir.²³¹ İstanbul Rum Ortodoks kiliselerinde kuzey ve güney cephede dizi halinde yer alan pencereler genellikle yuvarlak kemerlidir. Dönemin

²²³ Okuyucu, 2013, 485, 486.

²²⁴ Karaca, 2018, 632.

²²⁵ Pekak, 2009, 269.

²²⁶ Yıldız, 2018, 275.

²²⁷ Aydın, 2011, 136.

²²⁸ Karaca, 2018, 627; Aleksandru, 1996, 183.

²²⁹ Yıldız, 2018, 264-286.

²³⁰ Karaca, 2018, 628.

²³¹ Aydın, 2011, 136.

üslup özelliği olan yuvarlak kemerler ve büyük boyutlu pencereler bulunmaktadır. Bu tip pencereler hem cepheye hareketlilik kazandırmakta hem de içte aydınlığın artmasına neden olmaktadır. Büyük boyutlu pencerelerin kiliselerin dışa açılmasının bir yansıması ve geçiş dönemine işaret ettiği varsayılmaktadır.²³²

Karadeniz bölgesinde bulunan kiliseler kapı-pencere açıklıkları bakımından ele alındığında bölge genelinde çok fazla değişkenlik olduğu görülmektedir.²³³ Bu değişkenlik açıklıkların formları bazında olup cephelere yerleşimde ise çoğunlukla ortak özellikler görülür. Yapıların batı cephe eksenlerinde ana giriş, girişin üzerinde bir, iki veya üç pencere bulunur ve batı cepheler genellikle üçgen alınlık şeklinde sonlanmaktadır. Doğu cephelerde apsisler ve apsislerin her birinde birer dar pencere açıklığı bulunmaktadır. Kuzey ve güney cepheler genellikle simetrik olarak düzenlenmiştir.²³⁴ Apsisten itibaren yükselen yapı duvarında çoğunlukla simetrik olarak alt seviye ve üst seviyede bir, iki veya üç pencere açıklığı yer almaktadır.²³⁵ Gümüş Hagios Georgios Kilisesi'nde de cephelerin yukarıda saydığımız özellikleri taşıdığı görülür.

Rum Ortodoks kiliselerinde konumuz olan Gümüş Hagios Georgios Kilisesi'nde de olduğu gibi genellikle batıda eksende girişe simetrik birer pencere bulunurken kuzey ve güneyde cephede bulunan pencere dizisinin batısında üstte galeriye bakan bir veya iki pencere daha bulunur.²³⁶ 19. yüzyıl Rum kiliselerinde yaygın olarak yuvarlak kemer kullanımı görülürken Hagios Georgios Kilisesi'nde pencereler sivri kemerlidir. Yapıda görülen sivri kemerlerin Osmanlı mimarisi etkisi ile kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Osmanlı dönemi kilise mimarisinde Türk mimarisinin etkileri çok fazla gözlemlenmez. Bununla birlikte, Türk yapı ustalarının istihdamı yoluyla ortaya çıkmış olabilecek benzerliklerden de söz edilmiştir²³⁷. Konumuz olan yapıda da Türk mimarisiyle benzerlik özellikle pencere açıklıklarının sivri kemerli, tuğla çerçevesi ve tuğla dolgulu yapısıyla kendini göstermektedir. Nartheksin klasik Bizans tarzı bir görünümünden çok dışa taşkın ve revak şeklindeki yapısı hem narthekste hem de ana yapının

²³² Karaca, 2018, 613.

²³³ Okuyucu, 2013, 464.

²³⁴ Okuyucu, 2013, 481.

²³⁵ Okuyucu, 2013, 465.

²³⁶ Karaca, 2018, 613.

²³⁷ Zâh, 2004, 285-286.

cephelerindeki tuğla kirpi saçaklar da diğer benzerliklerdendir.²³⁸ 19. yüzyıl kiliselerinin neredeyse hepsinde kemer ve saçaklarda taş silmelerin kullanıldığı görülmektedir. Gümüş Hagios Georgios Kilisesi'nde ise pencere kemerlerinde ve saçaklarda görülen yoğun tuğla kullanımı yapının ilk inşasının 18. yüzyılın sonlarında gerçekleşmiş olabileceği düşüncesine de destek verir niteliktedir.

Karadeniz Bölgesi'nde bulunan 19. yüzyıl Rum Ortodoks kiliselerinde duvar örgüsünde moloz ve kaba yonu taş kullanımı görülürken cephe köşeleri pencere çerçeveleri ve girişte kesme taş kullanımı görülmektedir.²³⁹ Evangelismos Tis Theotokou Kilisesi, Dere Mahallesi Kilisesi, Hagios Demetrios Kilisesi, Gülaçar Köyü Kilisesi örneklerinde de Gümüş Hagios Georgios Kilisesi'ndeki gibi kaba yonu taş ve moloz taş ile örülmüş cephelerde köşelerde düzgün kesme taşlar da kullanılmıştır ancak Gümüş Hagios Georgios Kilisesi nartheks bölümü tuğla malzeme ile inşa edilmiş olması açısından bölge örneklerinden ayrılmaktadır. Düzgün kesme taş kullanılan yapılara ise genellikle şehir merkezlerine yakın bölgelerde yer alan kiliselerde rastlanılmaktadır. Gümüş Hagios Georgios Kilisesi'nde olduğu gibi taşra yapılarının iç duvarlarının sıvalı dış duvarlarınınsa sıvasız olduğu görülmektedir. Dışta sıva uygulamasının görüldüğü sadece Trabzon Maçka Vazelon Manastır Kilisesi bulunmaktadır.²⁴⁰

İstanbul örnekleri incelendiğinde malzeme ve teknik özellikleri açısından dönemsel ortak özellikler taşıdığı görülse de başkent örnekleri hem içte hem dışta sıvalı olmasıyla Anadolu örneklerinden ayrılmaktadır.²⁴¹

Bursa ve çevresindeki 19. yüzyıl Rum kiliselerinin çoğunda duvarların almaşık teknikte, moloz taş ve tuğla malzeme ile örülmüş olduğu görülmektedir.

²³⁸Burada bahsedilen tuğla işleri aslında Türk mimarisinden önce Bizans mimarisinde görülmektedir. Pencereilerin tuğlalar ile çerçevelenmesi ve tuğla sıraları ile düzenlenmiş kirpi saçaklar özellikle son dönem Bizans mimarisinde karşımıza çıkar. Bununla birlikte Bizans mimarisinin etkisiyle Osmanlı mimarisinde de kendine yer bulmuş ve sıkça kullanılmıştır. Bkz: Yıldız Ötügen, "İstanbul Son Devir Bizans Mimarisinde Cephe Süslemeleri", *Vakıflar Dergisi*, S. 12, 1978, s. 213-233; Suna Çağaptay, "Frontierscape: Reconsidering Bithynian Structures and Their Builders on the Byzantine-Ottoman Cusp", *Muqarnas*, S. 28, 2011, s. 157-193. Yukarıda bahsettiğimiz tuğla düzenlemelerin doğrudan Bizans mimari geleneğinden mi bu yapıda yer bulduğu yoksa Osmanlı mimarisi aracılığıyla mı tekrar bir Anadolu Hıristiyan yapısında karşımıza çıktığı tartışmaya açık bir konudur.

²³⁹ Okuyucu, 2013, 482.

²⁴⁰ Okuyucu, 2013, 482.

²⁴¹ Karaca, 2018, 630.

Köşelerde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Bölgede bulunan Hagios Taksiarkhes Kilisesi'nde devşirme malzeme kullanımı da dikkat çekmektedir.²⁴²

Mersin Aziz Paulus Kilisesi'nde dışta düzgün kesme taş içte moloz taş kullanılmıştır; yapı içten sıvalıdır. İskiliç Köyü Kilisesi'nde içte ve dışta düzgün kesme taş kullanılmıştır. İskiliç Köyü Kilisesi'nde kuzey cephede çatıya yakın bölümlerde tuğla kullanımı da görülmektedir.²⁴³

İç Anadolu örneklerinde bölgeye özgü taş malzeme kullanıldığı görülmektedir. Nevşehir'de bulunan yapıların tamamı Nevşehir taşı olarak bilinen taş ve ince bir harçla örülmüştür. Niğde'deki 19. yüzyıl Rum kiliselerinin tümünde düzgün kesme taş kullanılmıştır.²⁴⁴

Gümüş Hagios Georgios Kilisesi iç kısımda orta nef daha geniş ve yüksek, yan nefler dar ve basık beşik tonozlarla dışta ise kırma çatı ile örtülüdür. Karadeniz Bölgesi'nde bulunan üç nefli bazilikal planlı kiliselerde de tonozlar çoğunlukla Evangelismos Tis Theotokou Kilisesi'nde olduğu gibi orta nefte daha geniş, yan neflerde daha dar ve basıktır. Dere Mahallesi Kilisesi'nin üst örtüsü yıkılsa da takviye kemerleri ve kalıntılardan yola çıkarak beşik tonoz ile örtülü olduğu düşünülmektedir. Hagios Demetrios Kilisesi de içten beşik tonoz dıştan kırma çatılıdır. Gülaçar Köyü Kilisesi içten beşik tonoz dıştan sal taşları ile kaplı örneklerdendir, Turpçu Köyü Kilise Cami örtü unsuru değişikliğe uğramıştır; içten betonarme tavan, dıştan kırma çatı ile örtülüdür.²⁴⁵

Başkent örneklerinde içte tonoz veya düz tavan görülürken, ikisinin birlikte uygulandığı örnekler de vardır. Hagios Georgios Patrikhane, Kurtuluş Hagios Demetrios Kiliseleri ortada beşik tonoz yanlarda düz tavan uygulaması görülen Rum Ortodoks kiliselerindendir.²⁴⁶

Anadolu örnekleri incelendiğinde Mersin kiliselerinin örtü unsurunda tonoz kullanıldığı görülmektedir.²⁴⁷ Bursa ve çevresinde bulunan kiliselerde ise

²⁴² Yıldız, 2018, 264.

²⁴³ Aydın, 2011, 134.

²⁴⁴ Pekak, 1998,34.

²⁴⁵ Okuyucu, 2013, 450.

²⁴⁶ Karaca, 2018, 606.

²⁴⁷ Aydın, 2011, 135

orta nefte beşik tonoz yan neflerde düz çatı ile örtülüdür.²⁴⁸ Niğde yapılarının ise çoğu beşik tonoz ya da sivri tonozla örtülüdür.²⁴⁹

Resim süslemesi Ortodoks kilise mimarisinde önemli bir yere sahiptir. Pantokrator İsa tasvirinin konumu Bizans kiliselerinde merkez mekânın örtü unsuru olan kubbe iken Osmanlı döneminde yasaklanan kubbe inşası nedeniyle eşdeğer anlam yüklenen orta nefin orta tonoz yüzeyinde yer almaktadır.²⁵⁰ Bizans sonrası dönemin erken kilise resmi örnekleri halen Bizans üslubuna bağlı görünse de 19. yüzyılda kilise duvar resimlerinde net bir şekilde Avrupa etkisi görülür. Rönesans ve Barok dönem eserlerinin yorumlanması veya o dönemlere ait eserlerden esinlenilmesi 19. yüzyıl Osmanlı Dönemi kiliselerinde karşımıza sıklıkla karşımıza çıkan bir durumdur.²⁵¹

Gümüş Hagios Georgios Kilisesi orta nef tonozunda yer alan resim düzenlemesi Osmanlı dönemi Rum kiliselerinde görülen şekilde ve üsluptadır. Orta nefin ortasına denk gelecek şekilde merkezde Pantokrator İsa ve tonozun dört köşesinde İncil yazarları madalyonlar içinde tasvir edilmiştir. Dönem örneklerinden farklı olarak sahne içinde İsa'nın üzerinde genellikle çarmıh sahnelerinde gördüğümüz güneş ve ay tasvirleri de bulunmaktadır. Bu tasvirler burada çarmıh sahnelerinde olduğu gibi güneş tutulması ile değil, İsa'nın etrafındaki yazıt şeridinde geçen “*Benim ellerim gerdi gökleri*” cümlesi ile ilgili olmalıdır. Yapıda bulunan İsa tasviri için, Batı sanatı örneklerine benzese de oradaki gibi “Yargıç İsa” ya da “Tahtta İsa” değil de Pantokrator İsa denilmesi gerektiği önünde bulunan İncil’de “*Yüce Pantokrator der ki, ben Alfa ve Omegayım, başlangıç ve sonum*” yazmasıyla kesinleşmektedir.

Hıristiyan ikonografisinin en önemli tasvirlerinden biri olan Pantokrator İsa genellikle iki şekilde görülmektedir. İlkinde İsa tahtta oturur ve bir elinde açık İncil tutarken diğer eli ile takdis işareti yapar durumdadır. İkincisi ise Pantokrator İsa'nın büst şeklinde madalyon içindeki tasviridir.²⁵² 19. yüzyıl örneklerinde azımsanmayacak sayıda örnekte ise klasik Bizans tarzı Pantokrator tipleri yerine

²⁴⁸ Yıldız, 2018, 263-281.

²⁴⁹ Pekak, 1998, 26-32.

²⁵⁰ Karaca, 2018, 621.

²⁵¹ Zâh, 2004, 280-282.

²⁵² Maria Çavuşoğlu, *İstanbul Rum Kiliselerinde Örtü Süslemesi* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1997, s.18

bir madalyonun içerisinde, bulutların üzerinde oturur ve iki eliyle de takdis işareti yapar şekilde Pantokrator tasvirlerine rastlanır. Bu tip örnekler gerek biçim gerekse üslup olarak Bizans tarzından ayrılır ve yukarıda bahsettiğimiz Avrupa etkisi ile Anadolu'ya girmiş olmalıdır. Gümüş Hagios Georgios kilisesinde bulunan Pantokrator İsa tasviri klasik Bizans örneklerinde görüldüğü gibi bir elinde İncil tutarken bir eli ile takdis yapan tasvirden farklı olarak iki eliyle takdis yapıyor olması bu örneği klasik Bizans tasvirlerinden ayıran bir özelliktir. 19. yüzyıl örneklerinde sık rastlanılan iki eli ile takdis yapan Pantokrator İsa tasvirleri Karadeniz Bölgesi'nde bulunan 19. yüzyıl Rum kiliselerinde de yer almaktadır.

Karadeniz bölgesinde bulunan 19 yüzyıl Rum kiliselerinden üç nefli bazilikal planlı yapıların tonozlarının iç yüzeyinde yer alan Pantokrator İsa tasvirlerine yedi kilisede rastlanmaktadır.²⁵³ Altındere Köyü Kilisesi ve Gümüşhane Torul Gülaçar Köyü Kilisesi'nde bulunan freskolar neredeyse yok olmaya yüz tutmuş durumdadır (Görsel 92-93). Muzaras Kilisesi'nde bulunan tasvirde İsa'nın oturduğu bulutların tamamen melek yüz ve kanatlarıyla kaplı olduğu görülmektedir (Görsel 94). Ioannes Prodromos Kilisesi'nde oval bir madalyon içerisinde kırmızı bulutların üzerinde oturur şekilde resmedilmiştir. Duvar resminde yeşil, kırmızı ve mavi renklerin yoğun olarak kullanılmış olduğu görülmektedir (Görsel 95). Küpçüler Mahalle Kilisesi'nde bulutlar üzerinde yer alan Pantokrator İsa tasviri ve dört yanında resmedilen İncil yazarları kompozisyonu bölgedeki en iyi korunmuş ve zengin renk kullanımı açısından dikkat çeken örneklerdendir (Görsel 96). Trabzon Merkez Çömlekçi Kilisesi'nde bulunan Pantokrator İsa tasviri oval madalyon içinde yer alıp yaş sıva üzerine kök boya ile fresko tekniğinde yapılmıştır (Görsel 97).

Trabzon'da bulunan üç nefli kubbeli bazilika plan tipinde inşa edilmiş olan Arkhistratios ve Blasios ve Menas Kilisesi'ndeki Pantokrator İsa tasviri kubbe bulunmasına rağmen tonoz yüzeyine resmedilmesi açısından farklılaşmaktadır (Görsel 98). Gümüşhane Hagios Demetrios Kilisesi tonozunda bulunan Pantokrator İsa motifi günümüze gelemese de eski fotoğraflardan varlığı bilinmektedir (Görsel 99).²⁵⁴ Çalışma konumuz olan Hagios Georgios Kilisesi'nde bulunan Pantokrator İsa ve İncil yazarları kompozisyonu üslup ve işleniş bakımından

²⁵³ Burada bahsi geçen benzer örneklere ait görseller çalışmanın sonunda, "Ek" kısmında yer almaktadır.

²⁵⁴ Okuyucu, 2013, 474-477.

değerlendirildiğinde bölgede bulunan 19. yüzyıl Rum kiliselerinden Küpçüler Mahallesi Kilisesi, Muzaras Kilisesi ve sadece görseline ulaşılan Hagios Demetrios Kilisesi'yle Pantokrator İsa'nın bulutlar üzerinde tasviri, bulutlar içince yer alan melek figürleri, iki eliyle takdis yapıyor olması açılarından büyük benzerlikler taşıdığı görülmektedir.

Pantokrator İsa ve dört kenarında İncil yazarlarının sembolleri ile tasvir edildiği önemli örneklerden biri de Mersin Tarsus'ta bulunan Aziz Paulus Kilisesi'ndedir. Üslup açısından farklı olsa da kompozisyon açısından konumuz olan yapıdakiyle benzerdir. Merkezde bulunan iki eli takdis yapar şekilde açık olan İsa'nın dört köşesinde İncil yazarları bulunmaktadır. Diğer İncil yazarları iyi durumda olsa da sol üst köşede bulunan İncil yazarı Luka tasviri tahrip olmuş durumdadır. Gümüş Hagios Georgios Kilisesi'nde olduğu gibi İncil yazarları sembolleri ile tasvir edilmiştir. Luka dışında diğer İncil yazarlarının Pantokrator İsa ile aynı renk khiton ve himationa sahip olması da ortak özelliklerdendir (Görsel 100).²⁵⁵ Bizim örneğimizde bu farklılık Yuhanna'da görülmektedir.

Erzurum Demirciler Kilisesi tonozunda da Pantokrator İsa ve dört köşede İncil yazarları tasvirlerinin bulunduğu bilinmektedir. Bu tasvirin üzeri yapının camiye dönüştürülmesi sırasında kapatılmıştır, günümüze sadece restorasyon öncesi görseline ulaşılan resimde Pantokrator İsa'nın ortada iki eli ile takdis yapar durumda oturur vaziyette olması ve dört köşesinde İncil yazarlarının yer alması açısından benzerlikler taşıyan örneklerdendir (Görsel 101).

Figüratif resmin yanı sıra, iç mekanlarda historisist ve klasisist anlayışla Barok ve Rokoko üsluplarında kıvrım dallı ve çiçekli süsleme şeritlerine sahip alçı veya ahşap dekorasyon unsurları sıkça karşımıza çıkar.²⁵⁶ Gümüş Hagios Georgios Kilisesi iç dekorasyonunda karşılaşılan bezemeler çağdaş olan yapılarda da görülmektedir. Örtü sistemlerinde ve taşıyıcılarda yıldız motifleri ve bitkisel unsurlarla oluşturulan bordürler, kuşaklar ve rozetler görülmektedir. Örtü sistemlerinde çoğunlukla haç, meander, çarkifelek, zik-zak, çiçek, yaprak, palmet ve kıvrık dallar gibi unsurlar kullanılmaktadır.²⁵⁷ Karadeniz Bölgesi'nde bulunan yapılarda karşılaşılan benzer iç süsleme özellikleri taşıyan kilise örnekleri

²⁵⁵ Aydın, 2011, 144.

²⁵⁶ Zâh, 2004, 280.

²⁵⁷ Karaca, 2018, 624-625.

Gümüşhane’de yer alan Leri Kilisesi, Cami Mahallesi Kilisesi, Gülaçar Köyü Kilisesi, Hagios Demetrios Kilisesi, İoannes Prodromos Manastır Kilisesi, İstavri Mahallesi Kilisesi, Küpçüler Mahallesi Kilisesi, Muzaras ve Şişe Mahallesi kiliseleridir.²⁵⁸

Nevşehir’de bulunan yapıların neredeyse tamamında duvar resmi veya kalıntısı bulunmaktadır. Derinkuyu Hagios Theodoros Trion, Başmelekler Kilisesi ve Özlüce’deki kilisede kaliteli ahşap bezemeye rastlanmaktadır. Gülşehir ve Kaymaklı kiliseleri dışında diğer kiliselerde üzüm salkımı ve asma dallarından oluşan taş kabartma bezemeler vardır.²⁵⁹ Gümüş Hagios Georgios Kilisesi’nde giriş açıklığı üzerinde bulunan mermer tympanumda yer alan asma dalı motifine benzer örneklerine Hagios Georgios (Licese) Kilisesi ana apsisteki nişindeki süsleme detayı ve Nevşehir Aziz Theodoros Trion Kilisesi girişinde rastlanmaktadır (Görsel 102-103).

19. yüzyıl kiliselerinde İsa’nın ve azizlerin yarım portre tarzında, dairesel ve oval madalyonlar içindeki tasvirleri de çok yaygındır²⁶⁰. Yaygın olan bu uygulamaya Gümüş Hagios Georgios Kilisesi’nde de rastlanılmaktadır. Ahşap panellerde yer alan rozetler içinde azizlere ait tasvirler olduğu görülmektedir. Tasvirlerden biri Davut Peygambere ait iken diğeri tahrip olduğu için tespit edilememiştir. Bunlar ve içerisinde bugün figür görülemeyen benzer parçalar kilisesinin camiye çevrilmesi aşamasında caminin minber ve kadınlar mahfilinde kullanılmışlardır ve kilise evresinde bemaı sınırlayan ikonostasisine ait olmalıdırlar. Karadeniz Bölgesi’nde yer alan kiliselerde benzer örneğine rastlanılmazken sadece Giresun Şebinkarahisar Koimesis Kilisesi’nde taş malzemeden yapılmış bir ikonostasis olduğu bilinmektedir.²⁶¹ Ayrıca bir Osmanlı Dönemi kilisesinin camiye dönüştürülürken litürjik ahşap aksamının devşirildiği başka bir örneğe de rastlanmamıştır.

İstanbul örneklerinde bulunan ikonostasislerin malzemesi genel olarak ahşaptır. Mermer örnekler sadece Ayakapı Hagios Nikolaos ve Silivrikapı Panagia kiliselerinde yer almaktadır.²⁶² Gümüş Hagios Georgios Kilisesi’nde bulunduğu

²⁵⁸ Okuyucu, 2013, 479-481.

²⁵⁹ Pekak, 2009, 256.

²⁶⁰ Zâh, 2004, 279.

²⁶¹ Okuyucu ,474

²⁶² Karaca, 2018, 617.

düşünülen ahşap ikonostasis günümüze gelemese de parçalar halinde mahfil ve mihrap inşasında kullanılmıştır. Bu parçalar ikonostasisin çerçevelerini oluşturan parçalar olsa da çalışmamız için önemli bir kaynak olan Papapetrou'nun eserinden bir sıra büyük ve dört sıra küçük ikonlar bulundurduğu, merkezde ve üstte ise ayaklarının altında iki ejderha ve yanlarında Meryem Ana ve sevgili öğrencisi Yuhanna olan bir çarımhta İsa bulunduğu bilgisine ulaşılmıştır.²⁶³

SONUÇ

Tez çalışmamızda yapıda gerçekleştirdiğimiz incelemeler, ölçümler ve gözlemler ile kilisenin ayrıntılı bir tanıtımı yapılmış olmakla birlikte ulaşılan kaynaklar, kayıtlar ve bölge halkının verdiği bilgiler ile hem yapıya hem de 19. yüzyılda Anadolu'da Rum Ortodoks topluluğun inşa faaliyetlerine yönelik önemli bilgilere ulaşılmıştır.

Araştırmalarımız ile ilk ulaştığımız önemli sonuç yapının orijinal ismidir. Mübadeleden kısa bir süre sonra camiye dönüştürülen, 2006-2007 yıllarında restorasyonla yenilenen ve günümüzde Yeni Camii veya Maden Camii olarak bilinen yapı Hıristiyanlığın büyük martyrlerinden Hagios Georgios adına inşa edilmiştir. Gümüşhane asıllı olan cemaat, Gümüşhane'deki metropolitan kilisesiyle aynı ismi vererek geçmişin hatırasını yeni memleketlerine aktarmışlardır.

Ulaştığımız bir diğer önemli sonuç yapının inşa tarihine, evrelerine ve yapıda emeği geçenlerin isimlerine yönelik tespitlerimizdir. Yapı üzerine günümüze ulaşmış iki tarih kaydı bulunmaktadır. Bunlardan ilki batı cephede, nartheks kemerlerinin oturduğu konsollarda yer alan 28 Haziran 1863 tarihi olup tahrip olan kısımdan dolayı naosun mu (kilisenin) yoksa nartheksin mi inşa tarihinin verildiği tartışmaya açıktır. Boya ile yazılan metinde tarih ve yaptıranın isminin Elias olduğu ise nettir. Kaynak taramalarımızda elde ettiğimiz yapının inşasına 1840 yılında başladığı bilgisi ve nartheksin sonradan eklenmiş olabileceğine dair gözlemlerimiz ile yapının 1840'larda inşa edilmiş olup,

²⁶³ Παπαπέτρον, 1951, 21 (Papapetrou)

nartheksinin 1863'te eklenmiş olabileceğini söylemek mümkündür. Yapıdaki ikinci tarih kaydı olan tonoz resimlerinin hemen altındaki 25 Kasım 1867 tarihi duvar resimlerinin tamamlandığı tarihtir. Günümüzde yerinde bulunmayan çan kulesi ise 1890'da eklenmiştir.

Yapının inşasına 1840 yılında başlandığı ve 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın sağladığı haklardan hareketle Padişah Abdülmecid'den inşa için izin alındığına dair bilgi oldukça önemlidir. Figürlü dekorasyonu Islahat Fermanı (1856) sonrasında yapılmıştır. Çan kulesinin de yine devlet tarafından kabul edilebilir olmasıyla 1890 yılında inşa edilmiş olduğu aktarılmıştır. Bu bilgiler ile Gümüş Hagios Georgios Kilisesi Osmanlı topraklarında 19. yüzyıl kilise mimarisini söz konusu olduğunda her zaman bahsi geçen, Gayrimüslimlere haklar tanıyan reformların etkisini açıkça kanıtlayan bir yapı niteliğindedir.

Özellikle Islahat Fermanı sonrasında inşa edilen kiliselerde batı mimarisinin etkileri oldukça yoğundur. Taşra örnekleri arasında bile kubbeli ve çan kuleli örneklerle karşılaşmaktadır. Öncesinde inşa edilen yapılar ise daha sade olup çoğunlukla bölgesel özellikler taşımaktadırlar. Konumuz olan kilise 19. yüzyıl kiliselerinin çoğu gibi üç nefli tonozlu bir bazilika olarak temel ortak plan ve teknik özellikleri taşımakla birlikte özgün bir karakter de sergilemektedir. Bu durum özellikle narthekste dikkati çeker. Değerlendirme bölümünde örneklendirdiğimiz üzere sütunlu-kemerli açık tipte nartheks düzenlemelerine 19. yüzyıl Anadolu kiliselerinde rastlanmakla birlikte bunlar cepheyle aynı genişlikte ve üzerinde gynecaionun bulunduğu, yapıyla bütünleşik örneklerdir. Gümüş Hagios Georgios Kilisesi'nin nartheksi ise batı cephenin önüne, daha alçak ve daha dar olarak eklenmiş olup merkezinde kubbe vurgusu bulunan düzenlemesi, üçgen alınlıkları ve tuğla duvar örgüsü ile hem Bizans hem Türk mimarisinden izler taşıyan özgün bir örnektir.

Birden fazla kaynakta Gümüşlü Rumların inşaat konusundaki uzmanlıklarında bahsedilmiştir. Hatta mevsimlik olarak çevre illerde çalıştıkları ve pek çok farklı yapı içerisinde camilerde dahi emeklerinin olduğu kaydedilmiştir. Bu bilgiler dönemin taşra yapı faaliyetleri ve Gayrimüslimlerin içerisindeki yeri açısından oldukça kıymetlidir. Konumuz olan yapıdan anlaşıldığı kadarıyla Gümüşlü yapı ustaları kendi topluluklarının mimari geleneğine sahip olmakla birlikte Bizans hakimiyetinin sona ermesinden sonra geçen yüzyıllar

içerisinde Türk mimarisi ile Anadolu Rum gelenek ve tekniklerinin kaynaştığı bir birikime sahip olmuşlardır. Bize göre yapının kirpi saçaklar, tuğla bordürler ve sivri kemerlerle hem Bizans hem Osmanlı mimarisinin ortak mirasını aktarır olması bunun göstergesidir. Ayrıca yapı bu özellikleriyle de yukarıda nartheksten bahsettiğimiz gibi dönem içerisindeki benzerlerinden de ayrılmaktadır.

Gümüş Hagios Georgios Kilisesi'nin bir diğer kendine has özelliği ise camiye dönüştürülürken orijinal ikonostasis ve gynekaiona ait ahşap panellerin, üzerlerindeki figürler kazınıp boyanarak minber, vaaz kürsüsü ve kadınlar mahfilinde kullanılmış olmasıdır. Ayrıca tonozdaki Pantokrator İsa ve İncil Yazarları temalı tonoz resminin korunmuş, restorasyon çalışmalarıyla açığa çıkarılmış ve yapı halen cami olarak hizmet vermesine rağmen namaz saatleri dışında görülebiliyor olması dikkate değerdir ve bu tip yapılar için örnek bir uygulama içermektedir. İkonostasis dahil olmak üzere söz konusu tasvirlerin Samsun'dan gelen Zografsidis isimli sanatçı ve ekibi tarafından yapılmış olduğuna dair ulaşılan bilgi de çalışmamızın önemli sonuçları arasında yer almaktadır.

Yapının kadınlar mahfili günümüzde kuzey nef boyunca uzanmaktadır. Bu kısım yukarıda bahsettiğimiz üzere kilisenin orijinal ahşap aksamı devşirilerek oluşturulmuştur ve bir camide olması gerektiği gibi kıble duvarına (güney duvar) karşı yerleştirilmiştir. Kilise döneminin kadınlar kısmı olan gynekaion ise batıda, girişin üzerinde yer almış olmalıdır. Duvarlardaki bazı metal bağlantı parçaları buna işaret etmektedir. Yine görgü tanıklığıyla aktarıldığını düşündüğümüz gynekaionun iki katlı bir düzenlemesi olduğu ve altındaki zemin katıyla birlikte üç ayrı yaş grubuna göre kullanıldığı bilgisi çalışmamızın bir diğer önemli sonucudur.

Çalışmamızın burada özetlediğimiz sonuçları doğrultusunda, Gümüş Yeni (Maden) Camii, eski adı ve özgün kullanımıyla Hagios Georgios Kilisesi'nin Osmanlı Dönemi Gayrimüslim dini mimarisi içerisinde pek çok özelliğiyle farklılaşan ve ön plana çıkan bir yapı olduğunu söylemek öyle sanıyoruz ki iddialı olmayacaktır. Böyle bir yapının geçirdiği dönüşüme ve kaybettiği özelliklerine rağmen özenli bir restorasyon süreci sonrasında varlığını sürdürmeyi garantilemiş olması ve ayrıca ziyaretçilerin dikkatini çekecek bir tarihi eser olarak sunulması takdire değerdir. Anadolu'da bu kıymeti görmeyi bekleyen pek çok dönem örneği

yer almaktadır. Bu yapılar Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemde gayret gösterdiği değişimin mimariye yansıdığı örnekler olmalarının yanı sıra klasik kilise mimarisinin Anadolu'daki son örnekleri olmalarıyla da üzerinde yer aldıkları zengin kültür mirası içerisinde daha fazla kıymet görmeyi hak etmektedirler.

KAYNAKÇA

- Akkaya, Ş., “Kitab-i Melik Danişmend Gazi-Danişmendname”, *DTCF Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1-2, 1950, s. 131-144.
- Aleksandru, E., *19. Yüzyılda İstanbul Rum Ortodoks Kiliseleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996.
- Ankaralı, A., Cin, S., Tuncay, A. G., *Dünden Bugüne Gümüşhacıköy*, Gümüşhacıköy Ticaret ve Sanayi Odası, Amasya, 1999.
- Aslanapa, O., *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2019.
- Atasoy, N., “Barok”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1992, (C. 5, s. 81-83).
- Aydın, A., “19. Yüzyıl Mersin Kiliseleri”, Zero Prodüksiyon, İstanbul, 2011
- Balcı, S., *Cumhuriyet Döneminde Amasya(1923 1950) “İdari, Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yapı”*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2014.
- Balcı, S., “1923 Tarihli Türk-Rum Nüfus Mübadelesinin Amasya'nın Demografik Yapısına Etkisi”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 4, S. 10, s. 45.

- Ballance, Selina, "The Byzantine Churches of Trebizond", *Anatolian Studies*, Vol. 10, Ankara 1960, 141-175.
- Baltacı, C., "Arpalık", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2020, C. 3, s. 392-393
- Başar, F., "Osmanlı Devleti'nin Yeniden Kuruluşunda Amasya'nın Önemi", *Uluslararası Amasya Sempozyumu 2017*, Amasya, Turkey, 2017, C. 1, s. 95-110.
- Bryer, A. Winfield, D. Ballance, S. Jane, *The Post-Byzantine Monuments of the Pontos*, Great Britain/USA. 2002.
- Bryer, Anthony-Winfield, David, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Dumbarton Oaks Publications, Washington 2007.
- Bozkurt, G., *Alman-İngiliz Belgelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839- 1914)*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.
- Budak, D., *Anadolu'da Yaşamış Aziz ve Azize Hayatlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2012.
- Çağaptay, S., "Frontierscape: Reconsidering Bithynian Structures and Their Builders on the Byzantine-Ottoman Cusp", *Muqarnas*, S. 28, 2011, s. 157-193.
- Çavuşoğlu, M., *İstanbul Rum Kiliselerinde Örtü Süslemesi* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1997.
- Chitridakis, N., "Konstantinopolis'in İkonaları", Annie Pralong (Ed.), *Bizans, Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 219-238.
- Cuinet, V., *La Turquie D'asie: Géographie Administrative, Statistique*, Nebu Press.
- Curcic, S., "Naos", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Sayı:2, New York-Oxford 1991, s. 1436.
- Curcic, S., "Nartex", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Sayı:2, New York-Oxford 1991, s.1438

- Çatal, A. C., *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Amasya Şehrinin Demografik Yapısı ve İskân Siyası*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2019.
- Çelebi, E., *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, C. 2, K. 1.
- Dalaison, J., “Les limites de la cité d'Amaseia au Haut-Empire”, *Anatolia Antiqua*, Tome 10, 2002.
- Demir, A., “15-16. Yüzyıl Göçlerinin Osmanlı İskân Yapısına Etkisi” (Bildiri), *XVII. Türk Tarih Kongresi 2014*, s. 574.
- Doğanbaş. M., Amasya'daki Selçuklu ve Osmanlı Devri Mimari Eserlerindeki Bizans Devri Yapılarına Ait Devşirme (Şipolien) Malzeme Kullanımı. *I. Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul: Ofset Yayınevi, 2010.
- Dönmez, Ş., “Amasia Antik Kenti”, Filiz Özdem (Ed.), *Yar ile Gezdiğim Dağlar: Amasya*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014.
- Dönmez, Ş., “Protohistorik Çağ'da Amasya” (Bildiri), *I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Amasya, Turkey, s. 1291-1310;
- Dündar, A., *Eskiçağ'da Merzifon, Gümüşhacıköy, Hamamözü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2002.
- Ercan, Y., *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001.
- Erdal, İ., *Mübadele (Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Erüz, C., Erüz, G., Kandemir, R., Üçüncüoğlu, G., “Antik Çağ'dan Günümüze Gümüşhane-Torul-Kurum(Gorom-Kromni) Vadisi Demografik Değişimi”, (Ed. Ekrem Cengiz), *İl Oluşunun 85. Yılında Gümüşhane Tarihi ve Ekonomisi Sempozyumu Tarih Bildirileri 2010*, 25-28 Mayıs 2010, s. 186-200.

- Evcim, S., *Osmaneli (Lefke) Hg. Georgios Osmanlı dönemi Rum kilisesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2004.
- Eyice, S., *Son Devir Bizans Mimarisi: İstanbul'da Palaiologos'lar Devri Anıtları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1963.
- Eyice, S., "XVIII. Yüzyılda Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neo-Klasik Üslubu", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. 9-10, 1981, s. 163-175.
- Eyice, S., "Bizans Mimarisi", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, 1, 1988, s. 45-51.
- Gedikli, Ş., "Bakire Meryem'in Ölümü ve Göğe Yükselmesi", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı*, Ekim 2018, Yıl 11, Sayı 2, 2018, s. 1455-1474.
- Güneş, M., "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", *Gazi Akademik Bakış*, C. 8, S. 15, Kış 2014, s. 222.
- Gür D. ve Yılmaz, S., "Batı Karadeniz'de Saygı Gören Bazı Azizler "Karadeniz Ereğlisi, Filyos, Safranbolu, Amasra, Bartın, Sinop" (Bildiri), *XX. Uluslararası Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 2016*, Sakarya, 2-5 Kasım 2016, s. 9.
- Gürbüz, A., *Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1993.
- Gkioles, N., "The Church Of Kapnikarea in Athens: Remarks On İts History, Typology and Form", *Zograf 2006-2007*, S. 31, s. 15-27
- Greene, M., *Osmanlı Devleti ve Rumlar 1453-1768*, (Çev.: Z. Rona), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2018.
- Haldon, J., Elton, H., M. L. James., Newhard, *Archaeology and Urban Settlement in Late Roman and Byzantine Anatolia*, Cambridge University Press, Cambridge, 2018, s.191-196, 217-221.
- Hüsameddin, H., *Amasya Tarihi*, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 1986, C. 1.

- Ιωακειμίδου, Σ. Π., “Το Κιουμούς Μαδέν ή Μεταλλείον Σιμ”, *Ποντιακή Εστία*, Τεύχος 68-69, Αθήνα 1955, σελ. 3353-3355. (Savva P. Ioakeimidou, "Kioumous Maden veya Metalleion Sim", *Pontiaki Estia*, Sayı 68-69, Atina 1955, s.3353-3355)
- İlgürel, M., “Celali İsyancıları”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 252.
- İnalçık, H., “Bayezid I”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, C. 5, s. 231-234.
- Jewell H. H., Hasluck F. W., *The Church of Our Lady of the Hundred Gates (Panagia Hekatontapyliani) in Paros*, Byzantine Research and Publication Fund, London 1920, s.65
- Johnson, M. J., “Apse”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Sayı:1, New York-Oxford 1991, s. 144;
- Johnson, M. J.-Wilkinson, J., “Basilica”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Sayı:1, New York-Oxford, 1991, s. 264-265.
- Johnson, M. J., “Bema”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Sayı:1, New York-Oxford 1991, s. 281.
- Karaca, Z., “Rum Ortodoks Kiliseleri”, *Görüş Dergisi*, Eylül-Ekim 2002, s. 52, 72-78.
- Karaca, Z., *İstanbul’da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018.
- Kuban, D., “Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme”, *İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi*, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1954, s. 5-12.
- Karal, E. Z., *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1943, s. 151.
- Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi V*, TTK Yayınları, Ankara, 1983.
- Karpat, K. H., *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (Çev.: Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- Kaştan, Y., “Cumhuriyet Döneminde Nüfus Hareketlerinin Fonksiyonu”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 1, s. 67.

- Kaya, B., *Mithradates VI Eupator'un Karadeniz faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2013.
- Keçeci Kurt, S., “Osmanlı Döneminde Madencilik” (Bildiri), *IV. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi 2019*, Yalova, 2019, s. 83.
- Keçeci Kurt, S. ve Cevger, G., “XIX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Gümüşhacıköy Madenlerinin Durumu”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, S. 10, 2019, C. 6, s. 234, 236.
- Kuruyazıcı, H., “Amasya”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, s. 86-88.
- Okumuş, E., “Evliya Çelebi'nin Gözüyle Amasya” (Bildiri), *Uluslararası Amasya Sempozyumu 2017*, Amasya, (2017), s. 377.
- Okuyucu Yılmaz, D., *Orta ve Doğu Karadeniz bölgesi Rum kiliseleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2013.
- Okuyucu Yılmaz, D., “Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi 19. Yüzyıl Rum Kiliselerinde Çan Kuleleri”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 41, 2018, s. 194-208.
- Öcal, Y., “Çaparzade (Çapanoğlu) Süleyman Bey'in İdaresindeki Maden İşletmeleri (Bildiri), *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu 05-07 Mayıs 2016 Bildiri Kitabı*, C. 1, s. 374-384.
- Ötüken, Y., “İstanbul Son Devir Bizans Mimarisinde Cephe Süslemeleri”, *Vakıflar Dergisi*, S. 12, 1978, s. 213-233.
- Özcan, S., “Amasya'da Sancak Beyliği Şehzadeler”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, 2015, s. 69.
- Özsait, M., “1988 Yılı Gümüşhacıköy Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları”, *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1989*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
- Pamuk, B., “Osmanlılar Zamanında Gümüşhane Hakkında Bazı Bilgiler”, Bayram Nazır ve Kemal Saylan, (Ed.), *İl Oluşunun 85. Yılında Gümüşhane Tarihi*

ve Ekonomisi Sempozyumu Tarih Bildirileri 2010, 25-28 Mayıs 2010, s.129-135.

Παπαπέτρου, Ι., “Μεταλλείον Σιμ ή Κιουμίς’ Ματεν Του Νομου Σεβαστειασ”, Ποντιακή Εστία, Τεύχος 11ον, Αθήναι 1950, σελ. 643-644. (Ioannis Papapetrou, "Sebasteia Eyaleti'ndeki Maden Sim veya Kiumis Maten", *Pontiaki Estia*, Cilt 11, Atina 1950, s.643-644.)

Παπαπέτρου, Ι., *Ιστορική και λαογραφική μελέτη του μεταλλείου Σιμ, Θεσσαλονίκη*, 1951. (Ioannis Papapetrou, *Maden Sim'in Tarihi ve Folklor Çalışması*, Selanik, 1951)

Παροτιδη, Φ., "Το Κιουμουσ Μαντεν «Μεταλλείο αργύρου»", *Ποντιακή Εστία*, τ. 23, Αθήναι 1978, σελ. 341-342. (Foris Parotidis, "Kiumus Maden «Gümüş Madeni»", *Pontiaki Estia*, Cilt 23, Atina 1978, s. 341-342)

Pekak, S., “18.-19. Yüzyıllarda Anadolu’da Yaşayan Gayrimüslimlerin İmar Faaliyetleri ve Foça’daki Post- Bizans Kiliseleri” (Bildiri), *Geçmişten Günümüze Foça. Uluslararası Sempozyum: 23- 25 Ağustos 1996*, Foça, (1997), s. 79.

Pekak, S., “Kappadokia bölgesi Osmanlı dönemi kiliseleri: Örnekler, sorunlar, öneriler”, *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C. 26, S. 2, 2009, s. 251.

Pekak, S., “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrimüslim Vatandaşların İmar Faaliyetleri ve Mustafapaşa (Sinassos)” *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 51, Güz 2009, s. 177.

Pekak, M. S. “18-19. yüzyıllarda Niğde ve Çevresinde Hıristiyan Dini Mimarisi”, XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1998, Cilt, 1,

Roth, L. M., *Mimarlığın Öyküsü*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2006.

Şahin, İ. ve Emecen, F., “Amasya”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 1991, C. 3, s. 1-4.

Şakiroğlu, M. H., “Fatih Sultan Mehmet'in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri”, *Ankara Ü. D.T.C.F. Fak. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, XIV/25, 1983, s. 211-224.

- Talbert, R. J. A., *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton University Press, Princeton, 2000.
- Tanyeli, U. ve Sözen, M., *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2016, s. 220.
- Taşer, S., “Sivas’ta Gayrimüslim Okullar Hakkında Tutulan Rapor (1914)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitü Dergisi*, Erzurum, 2012, S.48, s.414.
- Turan, Ş., “Lozan Antlaşması”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1992, (C. 27, s. 214-217).
- Turan E. ve Atıcı Arayancan, A., “Yıldırım Bayezid ve Kadı Burhaneddin’in Amasya Üzerindeki Nüfuz Mücadelesi” (Bildiri), *Uluslararası Amasya Sempozyumu 2017*, Amasya, Turkey, 2017, C. 1, s. 67-80.
- Tümer, G., “Circis”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1993, s. 26.
- Uzundal, E., “Sultan II. Abdülhamit Dönemi Amasya Sancağının İdari Yapısı (Salnamelere Göre)” (Bildiri), *III. Uluslararası Geçmişten Günümüze Merzifon ve Amasya Yöresi Sempozyumu 2015*, s. 249.
- White, G. E., *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, (Çev.: Cem Tarık Yüksel), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995.
- Yavuz, B., (Ed.), *Amasya İl Yıllığı*, Amasya Valiliği, Ankara, 2007.
- Yüksel, H., “Osmanlı’da Modern Anlamda Yapılan İlk Nüfus Sayımına Göre Divriği’nin Demografik Yapısı”, *Nüfus-Bilim Dergisi*, S. 28-29, C. 73-89, 2006-2007, s. 73.
- Zäh, A., “Aspekte der Anatolischen Kirchenkunst im Osmanischen Reich-ein Beitrag zur kunsthistorischen Grundlagenforschung”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, S. 94, 2004, s. 277-278.
- Amasya Kültür Envanteri, Amasya Valiliği, Amasya, 2007, s. 375.
- Paris'te Bir Osmanlı Sefiri - 28 Mehmet Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- “Samsun”, *Yurt Ansiklopedisi*, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1988, (C.1, s. 463).

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü-Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530), Yayın Nu: 36, Defter-i Hakani Dizisi: III. Ankara, 1997, s. 13, 49.

İNTERNET KAYNAKLARI

http://cografyaharita.com/haritalarim/4l_amasya_ili_haritasi.png/ (11 Nisan 2021)

<https://earth.google.com/web/@40.85545617,35.19702752,814.35624351a,12202.77910787d,35y,359.36053836h,0t,0r/> (11 Nisan 2021)

https://en.wikipedia.org/wiki/Museum_Kunstpalast#/media/File:Interiors_at_Museum_KunstPalast_D%C3%BCsseldorf-5.jpg/ (11 Nisan 2021)

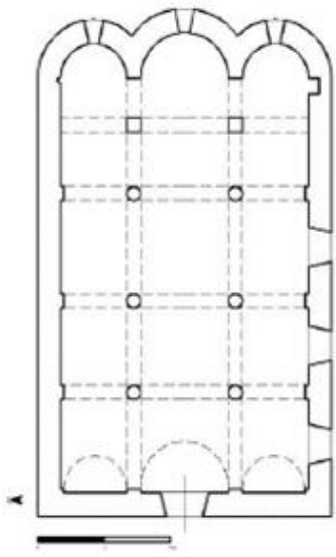
<https://gumushane.ktb.gov.tr/TR-231648/merkes-suleymaniye-mahallesi-hagios-theodoros-kilisesi.html> (07 Kasım 2021)

ARŞİV KAYNAKLARI

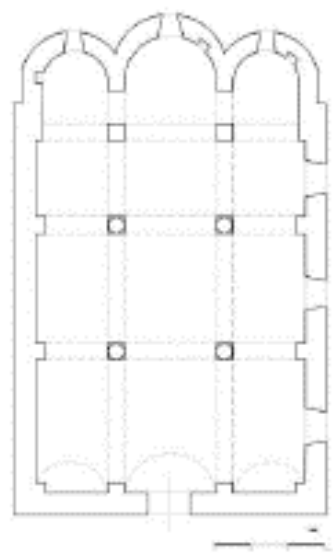
CUMHURBAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ

BOA, C. DRB9-426.

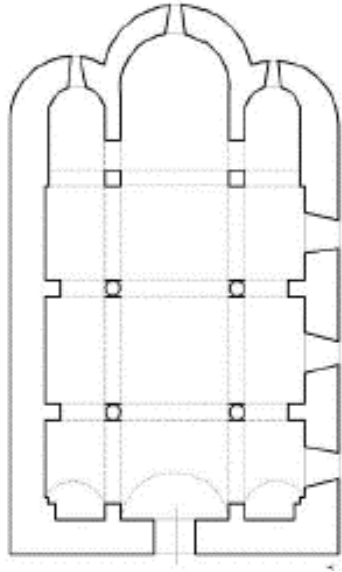
EK: BENZER ÖRNEKLERE AİT PLAN VE GÖRSELLER

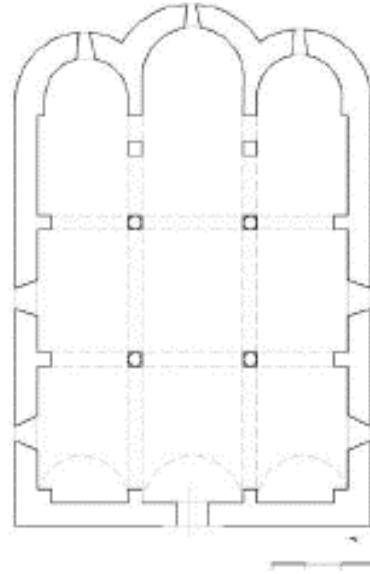
Çizim 19. Archistratios ve Blasios ve Menas Kilisesi Planı (Okuyucu, 2013, s.595, Foto 126)

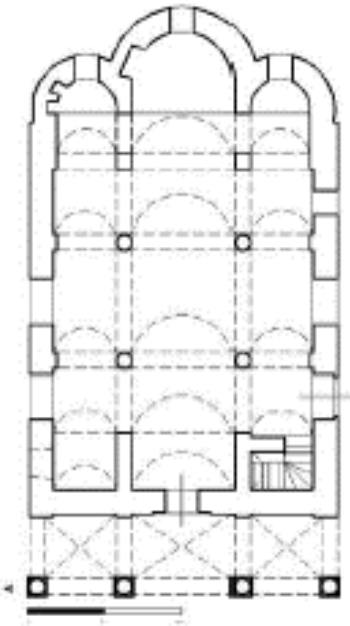
Çizim 20. Muzaras Kilisesi Planı (Okuyucu, 2013, s.579, Foto 95)

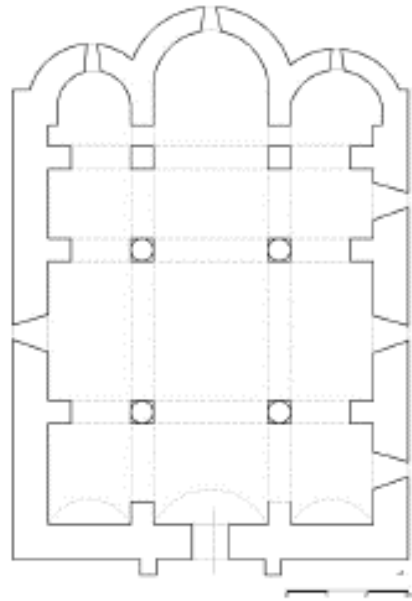
Çizim 21. Monomatlı Kilisesi Planı
(Okuyucu, 2013, s.578, Foto 94)

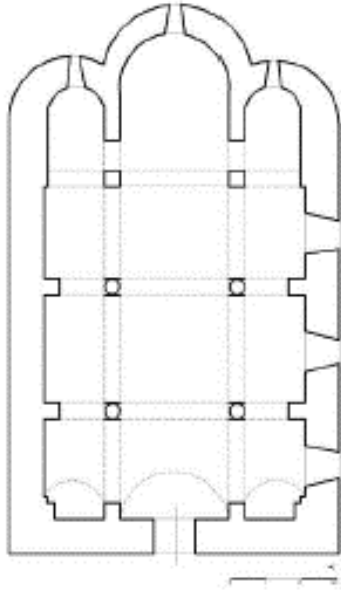
Çizim 22. Alikinos Kilisesi Planı
(Okuyucu, 2013, s.545, Foto 28)

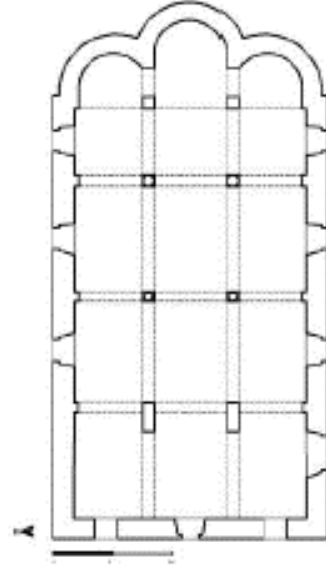
Çizim 23. Evangelismos Tis Theotokou
Kilisesi Planı. (Okuyucu, 2013, s.540,
Foto 18)

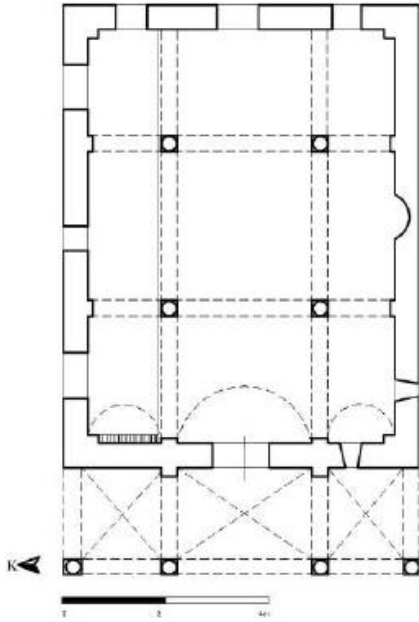
Çizim 24. İstavri Mahallesi Kilisesi
Planı. (Okuyucu, 2013, s.574, Foto
85)

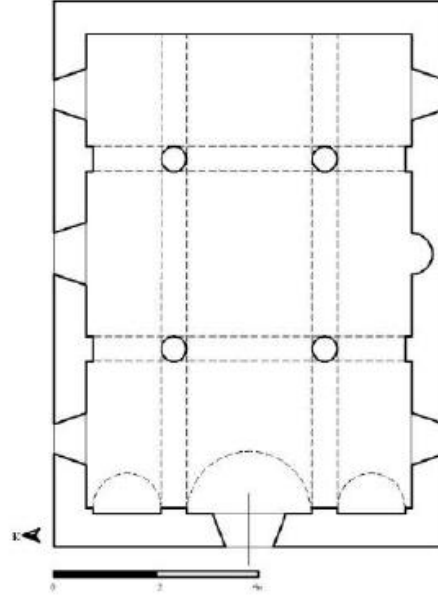
Çizim 25. Küpçüler Mahallesi Kilisesi Planı. (Okuyucu, 2013, s.576, Foto 90)

Çizim 26. Üstümdal Köyü Kilisesi Planı. (Okuyucu, 201, s.602, Foto 141)

Çizim 27. Yazlık (Yukarı Livera) Köyü Kilise Cami(Okuyucu, 2013, s.600, Foto 137)

Çizim 28. Yazlık Köyü Kilise Cami(Okuyucu, 2013, s.600, Foto 138)

Görsel 82. Ordu Düz Mahalle Kilisesi, Restorasyon Öncesi Doğu Cephe

Görsel 83. Trabzon Hg. Andreas (Molla Siyah (Nakip) Camii)
(kulturenvanteri.com)

Görsel 84. Hg. Akindynos (Fatih Küçük Camii) (karadeniz.gov.tr)

Görsel 85. Turpçu Köyü Kilise Camii, (D. Okuyucu. 2013 s. 647)

Görsel 86. Mesudiye Kilisesi, (D. Okuyucu. 2013 s. 812)

Görsel 87. Sarmaşık Hagios Demetrios Kilisesi (dipnotsanat.com)

Görsel 88. Ayvansaray Hagios Demetrios Kilisesi (dipnotsanat.com)

Görsel 89. İstinye Taksiarkhes Kilisesi (sariyer.web.tr)

Görsel 90. Paraskevi Rum Kilisesi (sariyer.web.tr)

Görsel 91. Yeşilköy Hagios Stephanos Kilisesi (kulturenvanteri.com)

Görsel 92. Altındere Köyü Kilisesi,
İsa Tasviri (Okuyucu, 2013, s.851,
Foto 1437)

Görsel 93. Gülaçar Köyü Kilisesi, İsa ve
İncil Yazarları Tasvirinin Kalıntıları
(Okuyucu, 2013, s.748, Foto 822)

Görsel 94. Muzaras Kilisesi, İsa Tasviri
(Okuyucu, 2013, s.787, Foto 1059)

Görsel 95. Ioannes Prodromos
Kilisesi, İsa Tasviri (Okuyucu, 2013,
s.760, Foto 894)

Görsel 96.
Küpçüler
Mahallesi Kilisesi,
İsa ve Dört İncil
Yazarı Tasviri
(Okuyucu, 2013,
s.774, Foto 979)

Görsel 97.
Çömlekçi Kilisesi,
İsa Tasviri
(Okuyucu, 2013,
s.842, Foto 1384)

Görsel 98. Arkhistratios ve Blasios ve
Menas Kilisesi, İsa Tasviri (Okuyucu,
2013, s.856, Foto 1470)

Görsel 99. Hagios Demetrios Kilisesi,
Günümüzde Mevcut Olmayan İsa
Tasviri (Okuyucu, 2013, s.751, Foto
844)

Görsel 100. Tarsus Aziz Paulus Kilisesi, İsa ve Dört İncil Yazarı (Aydın, 2011, s.55, Res.20)

Görsel 101. Erzurum Demirciler Kilisesi, İsa ve Dört İncil Yazarı (Erzurum Kül. Var. K. K.)

Görsel 102. Hagios Georgios (Licese) Kilisesi Ana Apsisteki Nişin Süsleme Detayı (D. Okuyucu. 2013 s.141 Foto 186)

Görsel 103. Aziz Theodoros Trion (Üzümlü) Kilisesi (Google maps)

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı	
ORCID Numarası	
Lisans Mezuniyet	
Üniversite	
Fakülte	
Bölümü	
Yüksek Lisans Mezuniyet	
Üniversite	
Enstitü Adı	
Anabilim Dalı	
Programı	
Doktora Mezuniyet	
Üniversite	-
Enstitü Adı	-
Anabilim Dalı	-
Programı	-
Akademik Çalışmaları	
1	-
2	-